

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра Історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ПОЛЬСЬКИХ ПОВСТАННЯХ 1830-
1831, 1863-1864 РОКАХ»

Виконав: студента IV курсу

Бакалавру

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Мігонько Олексій Сергійович

Керівник: к.і.н., доцент Журавльов Денис Володимирович.

Рецензент:

Харків - 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПОВСТАННЯ 1830–1831 РР.....	11
1.1. Історичні передумови Листопадове повстання.....	11
1.2. Події Польського повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні.....	16
1.3. Мемуари учасників Листопадового повстання 1830–1831 рр. як джерело вивчення польських визвольних змагань.....	19
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 РР.....	24
2.1. Історичні передумови Січневого повстання.....	24
2.2. Перебіг подій повстання на українських землях.....	28
2.3. Джерела до вивчення повстання: документи та спогади учасників.....	37
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ПОЛЬСЬКИХ ПОВСТАННЯХ ХІХ СТ.....	44
3.1. Політичні програми польського визвольного руху щодо українських земель.....	44
3.2. Ставлення українського населення до польських повстань.....	52
3.3. Наслідки повстань для українського національного руху.....	60
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	72

ВСТУП

Актуальність дослідження українського питання у польських національно-визвольних повстаннях XIX століття зумовлена необхідністю переосмислення складних і багатовимірних українсько-польських взаємин у контексті формування модерних націй у Центрально-Східній Європі. Події Листопадового та Січневого повстань стали важливими етапами боротьби польського народу за відновлення державності, однак водночас вони безпосередньо торкнулися українських земель, які перебували у складі Російської імперії, і поставили питання про місце українського населення у цих процесах.

У XIX столітті українські території виступали не лише географічним простором розгортання повстанських подій, але й об'єктом політичних проєктів польської еліти, яка прагнула відновлення Речі Посполитої у її історичних кордонах. Це зумовлювало певну суперечність між польським національним рухом та процесами формування української національної свідомості. Відтак українське питання в польських повстаннях набуває особливої ваги як приклад конфлікту між різними моделями національного розвитку, соціальними інтересами та політичними цілями.

Не менш важливим є і те, що українське населення, передусім селянство, здебільшого не підтримало польські повстання, що пояснюється як соціально-економічними чинниками, так і історичним досвідом взаємин з польською шляхтою. Дослідження причин такої позиції дозволяє глибше зрозуміти специфіку соціальної структури українського суспільства XIX століття та особливості формування національної ідентичності.

Актуальність теми також визначається потребою критичного аналізу джерельної бази, зокрема мемуарної літератури, документів повстанських органів та офіційних матеріалів Російської імперії. Їхнє комплексне

використання дає змогу не лише реконструювати перебіг подій, але й виявити різні інтерпретації українського питання у польському визвольному русі.

У сучасних умовах, коли українсько-польські відносини набувають нового значення в контексті європейської інтеграції та спільних безпекових викликів, звернення до історичного досвіду взаємодії двох народів є особливо важливим. Осмислення подій XIX століття сприяє подоланню історичних стереотипів, формуванню об'єктивного бачення спільного минулого та розвитку конструктивного діалогу між Україною та Польщею.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексно проаналізувати політичні програми польського визвольного руху щодо українських земель під час Листопадового та Січневого повстань. У роботі порівнюються погляди різних течій польського національного руху на українське питання, а також простежується зміна ставлення польських політичних діячів до українських земель упродовж XIX століття. Окрему увагу приділено впливу соціального та національного чинників на формування польських політичних програм і реакції українського населення на польський визвольний рух.

Мета роботи – комплексне дослідження українського питання у польських національно-визвольних повстаннях, зокрема визначення місця і ролі українських земель та населення у цих подіях, а також аналіз політики польського визвольного руху щодо українців і реакції українського суспільства на повстанські виступи.

Відповідно до поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

- проаналізувати історичні передумови виникнення польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 років;
- охарактеризувати перебіг подій повстань на українських землях;
- дослідити політичні програми польського визвольного руху щодо українського питання;

- з'ясувати ставлення різних верств українського населення до польських повстань;
- визначити масштаби та форми участі українців у повстанських подіях;
- проаналізувати причини обмеженої підтримки польських виступів з боку українського селянства;
- дослідити джерельну базу, зокрема мемуари учасників та офіційні документи;
- встановити наслідки польських повстань для розвитку українського національного руху.

Територіальні межі дослідження – українські землі у складі Російської імперії, передусім Правобережна Україна, Волинь та Київщина, які стали основними районами розгортання подій Листопадового повстання та Січневого повстання.

Хронологічні рамки дослідження – 1830–1864 роки, період польських національно-визвольних повстань XIX століття, що охоплює події 1830–1831 та 1863–1864 років.

Об'єктом дослідження є польські національно-визвольні повстання XIX століття.

Предметом дослідження роботи є українське питання у польських повстаннях 1830–1831 та 1863–1864 років, зокрема політика польського визвольного руху щодо українських земель і населення, участь українців у повстаннях, а також ставлення українського суспільства до цих подій.

Джерельну базу роботи складають наступні групи джерел: мемуарна література, документальні збірники, військово-описові матеріали, публіцистичні та політичні тексти, а також документи особового походження.

До числа першої групи джерел слід віднести мемуари, спогади, щоденники та записки учасників і сучасників польських повстань 1830–1831

та 1863–1864 рр. Важливе місце серед них займають спогади Ф. П. Лубяновського¹, Н. Д. Неелова², М. С. Чайковського³, а також мемуари Тадеуша Бобровського *Pamiętnik mojego życia*⁴. Окреме значення мають листи Т. Бобровського до Джозефа Конрада⁵ та інші матеріали особового походження. Ця група джерел є особливо цінною для дослідження суспільних настроїв, міжнаціональних відносин, позиції польської шляхти та сприйняття українського питання сучасниками.

До другої групи джерел належать документальні збірники та опубліковані матеріали. Насамперед це збірник документів і матеріалів «Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.»⁶, а також видання «Восстание 1863 года: Материалы и документы»⁷. Ці джерела дозволяють залучити до дослідження офіційні документи, адміністративні матеріали та свідчення про суспільно-політичні процеси на українських землях у добу польських повстань.

Третю групу джерел становлять військово-описові праці та хронікальні записи сучасників подій. До них належать «Походные и путевые записки, веденные во время польской кампании в 1831 году»⁸, праця А. К. Пузиревського «Польско-русская война 1831 г.», а також робота Ф. Смита «История польского восстания и войны 1830 и 1831 годов»⁹. Ці джерела мають важливе значення для висвітлення воєнного аспекту повстань та подій на Правобережній Україні.

¹ Лубяновский Ф. П. Воспоминания Федора Петровича Лубяновского // Русский архив. 1872. № 1. С. 98 – 185.

² Неелов Н. Д. Воспоминания о Польской войне 1831 года: Из записок покойного Н. Д. Неелова. СПб.: тип. В. А. Полетики, 1878. 290 с.

³ Чайковский М. С. Записки (Мехмед-садык паши) // Русская старина. 1896. Т. 86. № 5. С. 391 – 405;

⁴ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia... – Т. 2. – С. 483 – 503.

⁵ Bobrowski T. Listy do Conrada. – Warszawa, 1981.

⁶ Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. : зб. документів і матеріалів / [відп. ред. М. А. Лещенко]. К. : Наук. думка, 1985. 504 с.

⁷ Восстание 1863 года: Материалы и документы. – К., 1963. – Т. I: Общественно-политическое движение на Украине в 1856 – 1862 гг. – С. 258.

⁸ Походные и путевые записки, веденные во время польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: тип. Плюшара, 1832. 171 с.

⁹ Смит Ф. История польского восстания и войны 1830 и 1831 годов. Санкт-Петербург, 1863, Т. 1. 497 с.; Т. 2. 496 с.; Т. 3. 768.

Окрему групу становлять публіцистичні та політичні тексти, зокрема праці Й. Лелевеля. Вони відображають ідейні засади польського визвольного руху та є важливими для з'ясування місця українського питання в політичних програмах польських діячів.

Певне значення для систематизації джерельної бази мають також узагальнюючі покажчики та збірники мемуарних матеріалів, зокрема «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях» та огляд С. Р. Мінцлова¹.

Історіографія теми охоплює як праці, присвячені Листопадовому повстанню, так і дослідження, у яких розглядається Січневе повстання в контексті українсько-польських взаємин ХІХ ст.

Перші відомості про Листопадове повстання в українських землях з'явилися ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на сторінках періодики, зокрема у працях Р. Клебовського², О. Левицького³ та І. Липського⁴. У цих публікаціях увага зосереджувалася передусім на окремих епізодах повстання на Правобережжі та ролі духовенства в подіях 1831 р.

Узагальнюючі оцінки місця повстання в історії України подано у працях Н. Полонської-Василенко⁵ та Д. Дорошенка⁶. У радянський період проблема знайшла відображення у роботах Г. Марахова⁷, а також у загальних виданнях

¹ Минцлов С. Р. Обзор записок, дневников, воспоминаний писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке. Новгород, 1911. Вып. 2 – 3. № 2704, С. 140.

² Клебовский Р. К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 году. Киевская старина. 1905. Т. 89. Июнь. С. 424–467.

³ Левицкий О. Эпизод из истории польского мятежа 1831 года на Киевщине. Киевская старина. 1899. Т. 65. Апрель. С. 90–11.

⁴ Липский И. Польский мятеж 1831 года по документам Волынской духовной консистории. Волынское губернские ведомости. 1884. № 8. С. 273–285.

⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України; 3-є вид. Київ : Либідь, 1995. Т. 2. Від середини ХVІІ століття до 1923 року. 606 с.

⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України; вид. 2-е. Київ : Глобус, 1992. Т. ІІ. Від половини ХVІІ століття. 349 с.

⁷ Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы ХІХ века. Киев : Вища школа. 1979. 151 с.

з історії УРСР — «Історії Української РСР»¹ та підручниках І. Рибалки². Для цих праць характерний класовий підхід та акцент на обмеженості шляхетської програми повстання.

Першим спеціальним дослідженням повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні стала праця Л. В. Баженова³, а також його статті, присвячені політичним течіям у повстанні, участі поляків Правобережжя та огляду джерел і літератури з цієї проблеми. Вони заклали основу для подальшого вивчення повстання в українській історіографії.

У 1990-х – 2000-х рр. проблема дістала нове висвітлення в узагальнюючих працях В. Борисенка⁴, О. Бойка⁵ та Я. Грицака⁶. Важливе місце посідають також дослідження І. Кривошеї та О. Козія⁷, присвячені шляхті Правобережної України та наслідкам польських повстань для її становища. Серед новітніх праць варто виділити колективну монографію «Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» за редакцією І. Кривошеї та Н. Моравця⁸, у якій розглянуто ідейні, локальні, соціальні та культурні аспекти повстання.

¹ Дядиченко В.А. Історія Української РСР : навчальний посібник для студ. неістор. ф-тів вузів УРСР / за ред К.К. Дубини. Київ : Київський університет, 1965. 455 с.

² Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорядянський період : підручн. для студентів іст. фак. вузів. Київ : Вища школа, 1978. 576 с.

³ Баженов Л.В. Восстание 1830 – 1831 гг. на Правобережной Украине: дис. ... канд. ист. наук. К., 1973. 222 с.

⁴ Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 1998. 614 с.

⁵ Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академія, 1999. 568 с.

⁶ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

⁷ Козій О. І., Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 і 1863 років. Автореферат дис. канд. іст. наук, Львів 1997, та ін.

⁸ Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К. : КНТ, 2017. 264 с.

Окремі питання, пов'язані з Листопадовим повстанням, висвітлено у працях А. Скрипника¹, Б. Гудя², В. Павлюка³, І. Шостак⁴, О. Карліної⁵, Н. Громакової⁶, І. Ярмошика⁷, Ю. Конарівської⁸ та І. Фицика⁹.

Що стосується Січневого повстання 1863–1864 рр., то в сучасній українській історіографії воно представлено значно скромніше. У радянський період праці М. Лещенка¹⁰ і П. Усенка¹¹. У цих роботах повстання розглядалося переважно в межах радянської концепції революційно-ідеалістичних зв'язків.

У новітній українській історіографії окремі аспекти Січневого повстання висвітлено також у працях Я. Грицака¹², який розглядав його в контексті формування модерної української нації, та Б. Гудя, який проаналізував етносоціальний вимір українсько-польських відносин у ХІХ ст. Важливими є також праці В. Павлюка й О. Козія, де розглядається польська шляхта Правобережжя та її становище між повстаннями 1830–1831 і 1863–

¹ Скрипник А.Ю. Мілітарне протистояння у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. на Правобережній Україні. Військово-науковий вісник. 2018. Вип. 3. С. 47–60.

² Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. Харків : Акта, 2017. 490 с.

³ Павлюк В.В. Римо-католицька церква у суспільному житті Правобережної України кінця ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія: Історичне краєзнавство. 2011. Вип. 4. С. 138–144.

⁴ Шостак І. Громадянсько-політична позиція волинського та подільського римо-католицького духовенства у польських повстаннях 1830–31 та 1863 років. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 233–239.

⁵ Карліна О.М. Жінки в громадському житті Волині в 30–60-х рр. ХІХ ст. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2014. № 7 (284). С. 13–19.

⁶ Громакова Н.Ю. Визвольний рух поляків в українських землях: від конспіративної діяльності до повстанської боротьби. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2018. Т. 29 (68). № 3. С. 1–6.

⁷ Ярмошик І. Військові події на Волині в ході польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. у світлі польської історіографії. Воєнна історія України. Волинь та Полісся. 2013. С. 183–188.

⁸ Конарівська Ю. Листопадове повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні в історичній літературі ХІХ – початку ХХ ст. Переяславський літопис. 2017. Вип. 11. С. 66–72.

⁹ Фицик І. Польські національні повстання ХІХ століття в дзеркалі мемуарів сучасників на сторінках часопису «Киев-ская старина». *Rozdroża: Europa Środkowa i Wschodnia w refleksjach humanistów*. Częstocowa, Numań, Poznań, 2016. Т. ІІІ. С. 41–60.

¹⁰ Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. : зб. документів і матеріалів / [відп. ред. М. А. Лещенко]. К. : Наук. думка, 1985. 504 с

¹¹ Усенко П. Г., Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50–60-е гг. ХІХ в.), Киев 1985.

¹² Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

1864 рр. Певне місце Січневе повстання займає і в працях Л. Зашкільняка¹ та М. Крикуна², де воно подане в ширшому контексті історії Польщі та Центрально-Східної Європи.

Структура роботи

Робота складається зі Вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (111 назв).

¹ Історія Центрально-Східної Європи, за редакцією Л. Зашкільняка, Львів 2001, 658 с. 18

² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПОВСТАННЯ 1830-1831 РР.

1.1. Історичні передумови Листопадового повстання

Унаслідок поділів Речі Посполитої 1772, 1793 й 1795 рр. поліетнічна Польсько-литовська держава, до складу якої понад двісті років входила переважна більшість земель колишньої Київської та Галицько-Волинської Русі, перестала існувати¹. Уже після другого поділу, здійсненого Берліном, Віднем і Санкт-Петербургом, практично вся Правобережна Україна (крім Східної Галичини та Північної Буковини) була інкорпорована Російською імперією. Дещо пізніше, у 1796–1797 рр., колишні «східні креси» Речі Посполитої були поділені на три губернії: Подільську, Волинську та Київську. Разом вони утворили так званий Південно-Західний край, який входив до складу Західного краю Російської імперії.

Водночас, як слушно вказує Андреас Каппелер, російський уряд був змушений використати досвід шляхти й на регіональному рівні включити її в систему місцевого самоврядування, віддавши полякам більшість посад у губерніальних і повітових управах. із метою здобуття прихильності польських аристократів імператриця Катерина II поширила на них станово-корпоративні привілеї російської знаті, визначені Жалуваною грамотою дворянству від 1785 р. Було, зокрема, підтверджено права польських землевласників на землі, які знаходились у їхньому володінні, разом із кріпосними «душами»².

Щоправда, після повстання під проводом Тадеуша Костюшка на низку маєтків, що належали польським магнатам або шляхтичам, запідозреним в антиросійському виступі, було накладено секвестр. Маєтки ж активних повстанців конфісковувалися й передавалися казні.

¹ Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К. : КНТ, 2017. 264 с.

² Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. : зб. документів і матеріалів / [відп. ред. М. А. Лещенко]. К. : Наук. думка, 1985. 504 с.

Водночас польська шляхта змогла переглянути своє ставлення до нового уряду та довести свою лояльність, склавши нову присягу на вірність. Це було зроблено більшістю польських землевласників, після чого Катерина II передала їм маєтки, які вони успадкували раніше. Крім того, син Катерини II, Павло I, зійшовши на престол, на подив сучасників, наказав звільнити із заслання та ув'язнення 11 000 учасників повстання Т. Костюшка, повернув бунтівній шляхті відібрані в неї маєтки, відновив католицькі й уніатські єпархії, а шляхтичі-поляки та польські дворяни Києва, Волині та Поділля (в т.ч. безземельні) отримали право збиратися на сейм, обирати провінційних і губернських маршалів, суддів тощо. Пізніше декрет Павла I Сенату від 12 грудня 1796 р. надав Правобережним губерніям ще один привілей: зокрема, вони зберегли чинний польський закон як про цивільне, так і про кримінальне право, що узаконило їх особливе становище¹.

З огляду на це, незважаючи на зміну центральної влади, на Поділлі, в Києві та на Волині провідні економічні та соціальні позиції залишалися за старими польськими та об'єднаними литовсько-руськими родами: Чарторийськими, Браницькими, Потоцькими, Любомирськими, Сангушками, Собанськими, Радзивілами, Грохольськими тощо. І хоча за російської влади дворянство південно-західного краю втратило гарантію особистої свободи, майнового імунітету та політичних прав, за словами одного сучасника, вплив поляків був справді всеохоплюючим. «<...> Збережені права, – писав він із захопленням, – інституції, національні традиції, звичаї; урядовці, поляки в російському сенаті, у деяких місцях губернатори, у судах по містах вищі та нижчі чиновники поляки»² [11, с.38].

Польське всевладдя на Правобережжі після його інкорпорації Російською імперією зумовлювалося двома визначальними чинниками, які сформувалися ще в XVII–XVIII ст. Перший із них – надзвичайно висока

¹ Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К. : КНТ, 2017. 264 с.

² Лубяновский Ф. П. Воспоминания Федора Петровича Лубяновского // Русский архив. 1872. № 1. С. 98 – 185.

чисельність шляхетської верстви на цих землях. За підрахунками Д. Бовуа, у 1830–1840-х рр. у Південно-Західному краї з понад чотирьох мільйонів населення близько чотирьохсот тисяч осіб були «obywatelami» (громадянами) шляхетського походження¹. Для тогочасної Європи це була досить значна кількість. Для порівняння: в Англії, Франції, Австрії та Пруссії чисельність шляхетського стану становила всього 1,0–1,5 відсотки від загальної кількості населення. У власне російських губерніях імперії дворян налічувалося близько 140–150 тисяч, що не перевищувало 0,76 відсотка всього населення. Цікаво, що навіть у структурі населення колишньої Речі Посполитої частка шляхти складала загалом «лише» близько 5 відсотків. Водночас на Правобережжі на початку ХІХ ст. вона коливалася від 6 до 10 відсотків від загалу мешканців. Найвищий відсоток «громадян»-поляків було зафіксовано в чотирьох повітах Волинської губернії: у Староконстантинівському й Новоград-Волинському – по 15 відсотків, у Луцькому – 14 і в Кременецькому – 13,3 відсотка².

Другий чинник – це велетенські розміри деяких поміщицьких землеволодінь. За різними оцінками, на Правобережжі напередодні Листопадового повстання у власності великих землевласників, численних римо-католицьких кляшторів (монастирів), костелів, а також дрібної шляхти знаходилося від чотирьох до шести мільйонів десятин землі та близько трьох мільйонів «душ» селян-кріпаків. Магнатам-полякам належали навіть невеликі міста й містечка. Так, лише у Волинській губернії у приватній власності перебували Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Заслав, Острог, Дубно, Рівне та ін.³. Латифундії польських магнатських родів своєю площею нерідко перевищували низку удільних князівств Італії або Німеччини, а їхнім власникам належали казкові багатства.

¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К. : Інтел, 1996. 415 с.

² Czajkowski M. Kilka słów o rusinach w roku 1831 // Ruch Literacki. 1930. R. 5. N 10. S. 314 – 317.

³ Походные и путевые записки, веденные во время польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: тип. Плюшара, 1832. 171 с.

Стиль життя провідних польських родів, відмінний від російського, європейська освіченість і світський блиск польських аристократів сприяли швидкому поширенню їхніх впливів на імперську столицю Санкт-Петербург, зокрема й на молодого царя Олександра І. За висловом О. Солженіцина, цей імператор був настільки «зачарований» поляками, що ввів окремих представників польських аристократичних родин до кола свого найближчого оточення. Навіть більше, він «прагнув ошчасливити поляків своєю опікою»¹.

Завдяки виразній пропольській політиці, яку Олександр І провадив протягом усього свого царювання, на теренах Західного краю в усіх сферах адміністрації та культурно-освітнього життя домінувала польська мова, поширювався та зміцнювався католицизм, польська шляхта в повсякденному житті керувалася правовими нормами вже неіснуючої Речі Посполитої (тобто Литовським статутом), через освітню політику здійснювалася дієва колонізація місцевої литовсько-руської людності тощо.

Масштабність польських впливів підтверджується, зокрема, і тим, що коли на початку ХІХ ст. Росія почала реформування власної системи освіти, то взяла за зразок досвід Komisji Edukacji Narodowej (Комісії національної освіти) Речі Посполитої. Зокрема в 1802 р. у Санкт-Петербурзі було створено Міністерство освіти, яке керувало п'ятьма шкільними округами. Кожен із них мав свій університет, а також розбудовану мережу середніх і початкових шкіл.

Таким чином, наголошує у свою чергу І. Лисяк-Рудницький, хоча далеко не всі поляки були «шляхетськими землевласниками» та не всі українці «були селянами», але «в тих районах, де поляки й українці стикалися, – у Східній Галичині та на Правобережжі – антагоністичні соціальні групи репрезентували дві національності»². На думку як українських, так і польських дослідників, згаданий аспект відігравав визначальну роль у загостренні соціальних і національних суперечностей між українцями та поляками. Український (чи

¹ История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях / [под. ред. П.А. Зайончковского]. М., 1977. Т. 2. Ч. 1. С. 351

² Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття : [монографія]. Львів : П.П. «Інформація. Поступ. Перспективи», 2006. 448 с.

«руський») селянин (або ж, як на ті часи вважався, автохтон зі ще виразно не сформованим почуттям національної приналежності), підкреслює М. Зданович, бачив своїх кривдників виключно в польському середовищі, а Польщу – «у власникові двору». У цьому, на думку М. Здановича, власне, полягала головна причина польських національних нещасть¹.

Із часом російська влада почала добре орієнтуватися в ситуації, що існувала на Правобережжі. Що більше, уміло використовувала неприязнь селян до поміщиків супроти учасників польського національно-визвольного руху. Перший тривожний сигнал для польської спільноти «українних кресів» пролунав під час підготовки нею збройного виступу на підтримку Листопадового повстання (1830–1831 рр.), що вибухнуло в Царстві Польському. Революціонери-шляхтичі добре усвідомлювали той факт, що успіх антиросійського виступу вирішальним чином залежатиме від позиції селянства, а тому намагалися схилити на свій бік українську людність Київської, Волинської та Подільської губерній. Із цією метою, наприклад, була складена ві-дома «Інструкція для вчителів руського народу»; в провінцію розсилалися так звані «Руські листи», а також написані тогочасною «руською» мовою (однак латинськими літерами) численні відозви.

Таким чином, Листопадове повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні відбувалося у вкрай несприятливих для поляків обставинах, які були наслідком задовненого антагонізму між польськими політичними й господарськими елітами краю та руським (українським) селянством. З огляду на неприхильність останнього до справи відновлення Речі Посполитої, яка в їхній свідомості ототожнювалася з жорстоким феодальним гнітом, шляхетська революція заздалегідь була приречена на поразку. На жаль, навіть це не вплинуло на характер відносин між польськими землевласниками та українськими (руськими) селянами, що в майбутньому стало причиною

¹ Лубяновский Ф. П. Воспоминания Федора Петровича Лубяновскаго // Русский архив. 1872. № 3 і 4. С. 449 – 533.

чергових польсько-українських конфліктів, насамперед у період Січневого повстання 1863 р. [5, с.20].

1.2. Події Польського повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні

11 листопада 1830 року о 18:00 початком повстання став підпал пивоварні на вулиці Шульца у Варшаві. У ніч на 29 листопада 1830 року члени організації гвардійців напали на Бельведер – палац великого князя Костянтина Павловича, що стало сигналом повстання у Варшаві¹ [18, с.43]. 12 грудня 1830 р. російський імператор закликав польських повстанців припинити свавілля, звільнити російських громадян і віддати зброю жандармам або охоронцям міста, де перебували повстанці, або знищити її самостійно.

3 січня 1831 р. Польський сейм оголосив про закінчення правління Миколи I і дому Романових в Польщі. Згідно з цією заявою, звернення монарха до народу оголошує про початок бойових дій проти повстанців. Повстання, що спалахнули в Польщі, закінчилося поразкою. На початку лютого 1831 р. значні сили царських військ (понад 115 000 чол.) увійшли до Польщі, щоб придушити повстання. Польська армія, чисельність якої не перевищувала 55 000 чоловік, чинила енергійний опір. В кінці травня вона зазнала поразки під Остроленкою і втратила понад 8000 людей². 6 вересня 1831 року почався штурм Варшави, а 8 вересня росіяни увійшли в місто. Варшава капітулювала. Згодом опір було придушено і в інших польських регіонах. Влада царського самодержавства була відновлена в Королівстві Польща. Конституція 1815 р. втратила чинність, а особливі закони і польська армія - скасовані.

У грудні 1830 р. почалося повстання і на Правобережжі. Почали його таємні організації у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Житомирі та інших

¹ Походные и путевые записки, веденные во время польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: тип. Плюшара, 1832. 171 с.

² Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття : [монографія]. Львів : П.П. «Інформація. Поступ. Перспективи», 2006. 448 с.

містах Київської, Волинської та Житомирської губерній. Повстання швидко поширилося на колишні польські території, які були в складі Російської імперії.

11 квітня 5-тисячний корпус польських повстанців на чолі з генералом Дверницьким вирушив на Волинь, але після виснажливих боїв під тиском російських військ, повстанці були змушені відступити через австрійський кордон. Це був сигнал і початок боротьби польських повстанців Правобережжя проти самодержавства¹.

На Київщині та Поділлі були створені загони на чолі з генералом Колишком, учасником повстання Тадеуша Костюшка, а також поміщиків Собанських та інших. У Київській губернії майже всі повіти (крім Богуслава, Черкас і Чигирини) були охоплені повстанням. Разом із поміщиками Правобережжя у революційних подіях у Королівстві Польському брали участь і українські селяни. Ця солідарність з польськими повстанцями призвела до спільної мети в боротьбі проти царського автократа за соціальну і національну свободу. Вони також підтримали повстання римо-католицьких і греко-католицьких священиків, особливо – ченців². 11 липня 1831 року поліція отримала наказ імператора забрати всі мідні і чавунні гармати, що належали римо-католицьким церквам. Зброю також конфісковували у місцевих жителів і повстанців київського губернатора. Вся забрана зброя була відправлена в київський Арсенал.

Урядники повітів мали звітувати київському губернатору про зібрання бунтівників, якщо такі існували. З розвідувальною метою Сквирський повітовий урядник вирушив до міста Таращі. Потім він повідомив, що виявив тисячі поляків у сусідньому селі Стадниця, які були одягнені в звичайні куртки, кожухи, свити, шинелі і були озброєні шипами, мечами, деякі з них мали кинджали і гвинтівки.

¹ Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. Острог : Вид-во «Острозька академія», 2000. 184 с.

² Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К. : Інтел, 1996. 415 с.

Так, до повстанців Волинської та Подільської губерній долучилися учні та викладачі польських навчальних закладів, таких як Базиліанська школа, Вінницька гімназія, Почаївська гімназія, Медзерлянська гімназія.

Повстання, які відбулися на Волині, Поділлі й Київщині з початку квітня до середини червня 1831 року, зазнало поразки. Після капітуляції Варшави 8 вересня (27 серпня) 1831 р. Листопадове повстання зазнало поразки.

Серед білих плям історії повстання також є ті, що безпосередньо пов'язують його географію і учасників події з Києвом і Київською фортецею. Варто зазначити, що на даний момент проводилися роботи, які принесли б укріплення Київської фортеці в стан бойової готовності. Це включало обстеження території для оцінки і подальшого планування виконання будівельних і військових інженерних робіт, оскільки ні Васильківського, ні Госпітального укріплення ще не проводилося.

Генерал-майор Арнольд і був призначений головнокомандувачем фортеці. Київський військовий губернатор наказав Арнольді письмово звітувати йому кожні три дні про свою роботу з укріплення фортеці¹.

У фортеці виконувалися наступні роботи: в Павлівському бастіоні на головному валу були прорізані амбразури. На Різдвяному бастіоні відремонтували головний вал, що обвалився. В інших бастіонах теж були прорізані амбразури та обкладені дерном, на валах були встановлені гармати та приведені до бойової готовності.

З закінченням бойових дій за наказом фельдмаршала 1-ї армії генерала фон Остен-Сакена гармати відразу ж прибрали зі стін і зовнішніх укріплень київських фортець, передавши їх до арсеналу, а заряди – до лабораторії. Пізніше був прийнятий новий наказ, який підкреслював те, що залишити гармати тільки на двох бастіонах біля київських воріт для урочистих салютів у 101 постріл до 24 жовтня 1831 р.².

¹ Походные и путевые записки, веденные во время польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: тип. Плюшара, 1832. 171 с.

² Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття : [монографія]. Львів : П.П. «Інформація. Поступ. Перспективи», 2006. 448 с.

Після поразки повстання царизм влаштував розправу над його учасниками. За наказом царя від 6 травня 1831 р. за розпорядженням Головнокомандувача 1-ї армії було створено Київську губернську комісію для вивчення справ учасників польського повстання 1830-1831 років, яке розташовувався при Ордонанз-гаузі. Ув'язнені почали приїжджати до Києва.

Перед командиром фортеці постало питання про те, де саме розміщати в'язнів в Києві. Було вирішено розміщати їх в будівлях Київської фортеці. 10 листопада з Житомира прибуло понад 421 ув'язнених нижчого рангу, яких розмістили в Лаврському готелі (де не могли розміститися 100 осіб)¹. Так як ув'язнених було занадто багато і для того, щоб всі були розміщені в Києві, було прийнято рішення відремонтувати двоповерховий будинок на Подолі, де може бути розміщено до 250 військовополонених.

Серед ув'язнених, які прибули до Києва, були посесори, писарі, ксьондзи; їм платили 25 копійок щодня, а нижні чинам - 5 коп. Гроші надходили від Київської казенної палати.

Головною причиною поразки в повстанні було те, що шляхта, яка зіграла в ньому провідну роль, не змогла перетворити боротьбу з царизмом на народну війну. Після поразки польського повстання 1830-1831 років царський уряд зробив рішучі кроки, щоб обмежити вплив Польщі на суспільно-політичне життя регіону. Головним предметом репресій стала польська шляхта. Уряд вдався до декласації, тобто позбавлення прав і привілеїв шляхти. Польські поміщики, які брали участь у повстанні, були позбавлені маєтків. У період з 1832 по 1850 рік понад 340 тисяч безземельних шляхтичів Правобережної України було виключено з родословних книг і перетворено на селян².

¹Минцлов С. Р. Обзор записок, дневников, воспоминаний писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке. Новгород, 1911. Вып. 2 – 3. № 2704, С. 140.

²Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К. : Інтел, 1996. 415 с.

1.3. Мемуари учасників Листопадового постання 1830-1831 рр. як джерело вивчення польських визвольних змагань

Повстання 1830–1831 рр. вселило велику надію у поляків на відбудову власної держави. Тому його поразка надзвичайно збентежила цілий народ, який намагався з'ясувати власні помилки, аби не повторити їх знову. Їхні думки знайшли відображення у великій кількості мемуарних творів.

Так, подібний твір залишив генерал Юзеф Дверницький, корпус, якого був направлений на Волинь під час повстання для боротьби з російськими військами. Зі спогадів видно, що волиняни не виправдали сподівань генерала. Згідно з його роздумами, повстання мало охопити набагато більшу кількість населення. Хоча він зазначає, що місцеві жителі були раді зустрітися з повстанцями, реальної підтримки не було. Населення не було готове воювати зі зброєю в руках. І сили поляків були слабшими за росіян. В результаті пан Дверницький довго не зупинявся на правому березі України і був змушений перетнути австрійський кордон.

Важливо знати, що польський генерал впевнено стверджує про свою перемогу під Боремлем. Зазначається, що у своїй доповіді головнокомандувачу пану Дибічу російський генерал Рідігер надав неправильну інформацію Головнокомандувачу генералу Дибічу, в якій він запевняв, що перемогли росіяни ¹

Спогади Є. Дверницького були опубліковані у Львові у 1870 році. Там же, у рукописній частині Національної Наукової бібліотеки імені В. Стефаника, як відзначають сучасні дослідники, збереглося кілька версій мемуарів Дверницького, хоча вони дещо відрізняються один від одного².

Важлива інформація про польський опір на Волині міститься у спогадах Кароля Ружицького³. Вперше опублікований у 1832 р., рукопис цієї роботи

¹ Сергієнко Г. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850. К. : Наукова думка, 1971. 300 с.

² Походные и путевые записки, веденные во время польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: тип. Плюшара, 1832. 171 с.

³ Смит Ф. История польского восстания и войны 1830 и 1831 годов. Санкт-Петербург, 1863, Т. 1. 497 с.; Т. 2. 496 с.; Т. 3. 768.

зберігається у рукописному відділенні ЛНБУ імені В. Стефаника . Автором був ватажок кавалерійського полку повстанців, що діяв на Волині. Він зміг детально розповісти про діяльність полку і його боротьбу з російськими військами. На думку автора спогадів, польське населення Правобережної України було раде бачити їх звільненими, але через значну перевагу російських військ вони були змушені вивести війська до Королівства Польського.

Він вказує на проблеми польських військових. Цікавою є історія зустрічі і переговорів якогось російського козака (прізвище не дано) з польськими представниками. Поляки намагалися залучити козаків на свій бік, але козак показав тільки свою хитрість, і переговори з ним закінчилися безумовністю.

Автор відкрито вказує на негативне ставлення до польської верхівки, а саме до Ю. Хлопицького, який не підтримав повстання і не сподівався на повстання на Поділлі, Києві та на Волині, і, на думку автора, все було в режимі очікування, велика кількість місцевих жителів хотіла виступити на підтримку Дверницького¹. Автор спогадів звинувачує у поразці польський повстанський уряд, зокрема згадуючи, що він не забезпечив достатню кількість війська для розгрому російських військ.

У порівнянні з великою кількістю і обсягом польських спогадів, російські джерела дуже малочислені. Це свідчить про те, що росіяни не надали великого значення боротьбі на цій території. Основна увага була прикута до земель Королівства Польща і Литви, де повстання було набагато більшим.

Однак фрагментарна інформація про повстання на Правобережній Україні міститься у спогадах М. Д. Неєлова, В. Г. Політковського, Ф. П. Лубяновського.

М.Д. Неєлов (1800–1850 рр.) – російський письменник, військовий історик і викладач стратегії, професор Академії Генерального штабу Російської імперії. Він був призначений начальником штабу під час повстання.

¹Миско М. Польское восстание 1863 г. М. : Изд-во АН СССР, 1962. 336 с.

Він став безпосереднім учасником заходів у Королівстві Польському. Очевидцем подій Правобережної України автор не був. Про події в цій сфері він дізнався з військових звітів і допитів, тому його свідчення фрагментарні. Його мемуари були опубліковані після смерті автора, спочатку в журналі «Военный Сборник» в 1878 році, і в окремому виданні під назвою «Воспоминания о польской войне 1831 года из записок покойного Н.Д. Неелова»¹. Ця книга вийшла в Санкт-Петербурзі в 2012 році.

На початку свого щоденника автор наводить загальний огляд усіх земель, на яких поширилося повстання 1830-1831 років.

Тут ми знайдемо опис землі Правобережної України, а саме її географічне розташування. Мемуарист висловлює захоплення багатством і рівнем економічного і культурного розвитку цього регіону, на відміну від північно-західних земель Російської імперії. Це знаменує переваги поляків у цьому регіоні, оскільки вони багато років росли з місцевим населенням, звичаями та релігією².

У роботі відображалася інформація про діяльність генерала Ю. Дверницького на Волині та російських військ. На думку автора, успішні дії польського генерала сприяли поширенню повстання на Поділлі та Волині, що призвело до затягування війни. Однак домінуючим російським військам вдалося зупинити цей рух. Битву під Боремлем автор вважає перемогою росіян.

Деяку подібну інформацію містить твір «Походные и путевые записки, веденные во время польской кампании в 1831 году», автор якого не відомий. Він був надрукований в друкарні Плюшара 1832 року. Але в таких роботах, як «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях» і «Обзор записок, дневников, воспоминаний писем и путешествий, относящихся к

¹ Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. : зб. документів і матеріалів / [відп. ред. М. А. Лещенко]. К. : Наук. думка, 1985. 504 с.

²Калыгина В. Нееловы. Николай Дмитриевич Неелов. [Електронний ресурс] // культурное наследие земли Смоленской.

истории России и напечатанных на русском языке» стверджується, що автор В. Політковський (1807–1867) – російський генерал. У 1831 р. він вступив до гвардійського корпусу у штабі, де був головним великий князь Михайло Павлович. Разом з гвардією Володимир Григорович брав участь у боях з повстанцями, але не на Правобережній території України¹.

У його спогадах ми знайдемо інформацію про відправку військ Ю. Дверницького на Волинь і плани російського генерала Ф. Рідігера знищити їх при перетині річки Буг і Стир [6, с.63]. Він вказує на перемогу під Боремлем. Автор із задоволенням повідомляє, що російські війська на чолі з генералом Ф. Рідігером завдали поразки повстанському загону Ю. Дверницького, змусивши його перетнути австрійський кордон.

Листопадове повстання відображене в спогадах Федора Петровича Лубяновського. У 1872 році вони були на сторінці «Русского архива» і надруковані з рукопису, що належить синові автора, генерал-лейтенанту Петру Федоровичу Луб'яновському.

Ф.П. Луб'яновський народився на Полтавщині, але відправився глибоко в Росію в пошуках кращого життя. Як зазначає сам автор статті, в лютому 1831 року він був призначений Подільським цивільним губернатором. Незабаром після цього почалися військові дії повстанців на правому березі України. Як очевидець цих подій автор повідомляє про те, наскільки повстанці охопили Подільську губернію, рух повстанців у цьому районі та каральні дії російського уряду проти повстанців. Він вказує на складну ситуацію, в якій перебувало просте населення².

Таким чином, спогади про Листопадове повстання на Правобережжі України є цінним джерелом інформації. Свої записки після повстання залишили як воєначальники, так і прості жовніри, здебільшого польські. Зі спогадів можна простежити, що повстання охопило значну територію

¹ Баженов Л.В. Восстание 1830 – 1831 гг. на Правобережной Украине: дис. ... канд. ист. наук. К., 1973. 222 с.

² Походные и путевые записки, веденные во время польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: тип. Плюшара, 1832. 171 с.

Правобережжя, особливо Волинь, але невдала політика польської еліти призвела до зневіри та затухання руху.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 РР.

2.1. Історичні передумови Січневого повстання

Січневе повстання 1863–1864 рр. стало закономірним наслідком тривалого загострення польського національного питання в межах Російської імперії після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Втрата польської державності та включення значної частини польських земель до складу Російської імперії створили підґрунтя для тривалого збереження традиції національно-визвольної боротьби. Однією з важливих передумов Січневого повстання стала невирішеність польського питання після поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. і подальшої ліквідації залишків автономії Царства Польського. Російська влада скасувала окремі політичні інституції Царства Польського, ліквідувала польське військо, обмежила самоврядні механізми та посилила репресивний і русифікаційний курс¹. Унаслідок цього польський національний рух не припинився, а набув нових форм, зберігаючи орієнтацію на відновлення державності. У 1860-х рр. ця традиція дістала новий імпульс під впливом активізації європейських національних рухів і загального піднесення антиімперських настроїв.

Важливим чинником радикалізації польського суспільства стали зміни в міжнародному становищі Російської імперії після Кримської війни 1853–1856 рр. Поразка Росії у цій війні спричинила послаблення її зовнішньополітичних позицій. Водночас із приходом до влади Олександра II відбулося певне пом'якшення імперської політики щодо поляків. Після завершення Кримської війни російський уряд, порівняно з попереднім періодом правління Миколи I, допустив окремі поступки, зокрема амністію для частини політичних

¹ Кенєвіч С. Повстання січневе / Stefan Kieniewicz. Powstanie styczniowe. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. С. 45.

засланців і в'язнів¹. Це створило в польському суспільстві враження можливих змін у ставленні імперської влади до польського питання. Однак ці кроки мали обмежений характер. Вже під час перебування у Варшаві в травні 1856 р. Олександр II чітко дав зрозуміти справжні межі цих поступок. Звертаючись до делегації польської аристократії, він заявив французькою: «Point de rêveries, messieurs, point de rêveries!» («Ніяких мрій, панове, ніяких мрій!»)², підкресливши, що відновлення політичної автономії Царства Польського є неможливим і що порядок, установлений його батьком, залишиться незмінним.

Таким чином, часткове послаблення адміністративного режиму поєднувалося зі збереженням незмінних основ імперського панування. У цих умовах польські політичні кола активізували сподівання на можливість ширшої національної мобілізації та відновлення боротьби за незалежність.

Водночас передумовою майбутнього повстання залишалася гострота соціального, передусім шляхетсько-селянського, питання. Польський національний рух середини XIX ст. розвивався в умовах незбігу інтересів шляхетських провідних кіл і селянства, для якого визначальним було не стільки питання національної незалежності, скільки розв'язання аграрної проблеми та ліквідація залишків феодальної залежності. У цьому контексті шляхетське питання тісно перепліталось із селянським: польські еліти прагнули відновлення державності, однак без чіткого й своєчасного вирішення земельного питання їхні політичні програми не могли забезпечити широкої підтримки з боку селянських мас³. Саме тому в середовищі польського визвольного руху дедалі виразніше усвідомлювалася потреба поєднання національної програми із соціальними перетвореннями. Невирішеність цієї

¹ Реєнт О. П., Янишин Б. М. (ред.). Українські виміри Січневого повстання 1863–1864 рр. : колективна монографія. Рига : Baltija Publishing, 2024. С. 95

² Бочковський Ольгерд. Національна справа. Вибрані праці / упоряд. та прим. Ю. Шаповал. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2002. С. 144.

³ Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року // Мислене древо. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Miscellanea/Rebellion1863.html> (дата звернення: 22.04.2026).

суперечності суттєво послаблювала внутрішню консолідацію польського суспільства напередодні повстання, але водночас підштовхувала радикальні кола до пошуку нових форм політичної мобілізації.

Від середини 1860 р. у Варшаві почалися маніфестації, які швидко набули виразного політичного характеру. Особливо гострою стала ситуація у 1861 р., коли російська влада силою розігнала демонстрації 25 лютого та 27 лютого у Варшаві, а 8 квітня відкрила вогонь по натовпу, що спричинило численні жертви¹. Репресії, жалобні богослужіння та поширення національної символіки перетворили вуличний протест на широкий суспільний рух.

Після розстрілів маніфестантів і подальшого посилення контролю з боку імперської адміністрації конфлікт вийшов за межі суто легальної політичної діяльності. У жовтні 1861 р. царська влада запровадила воєнний стан, заборонила зібрання, носіння національних символів і жалоби, вдалася до арештів та силового втручання навіть у релігійне життя². Це не ліквідувало опозиційні настрої, а, навпаки, посилювало переконання частини польського суспільства в неможливості досягнення політичних цілей мирними засобами.

У цих умовах у польському середовищі сформувалися два основні політичні табори — «білі» та «червоні». «Білі», пов'язані переважно зі шляхетсько-консервативними колами, виступали за обережну тактику, внутрішній тиск на імперську владу та поступове відновлення польської політичної суб'єктності. Натомість «червоні» обстоювали ідею загальнонаціонального збройного виступу, спираючись не лише на шляхту й інтелігенцію, а й на міщанські та частково селянські верстви³. Обидва табори прагнули відновлення польської державності, однак різнилися у виборі методів, соціальної опори й баченні майбутнього політичного устрою. Саме

¹ Хитровська Ю. В. Підготовка до польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. в Царстві Польському та її особливості на Правобережній Україні // *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2018. Вип. 46. С. 45–54.

² Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки // *Український історичний журнал*. 2023. № 3. С. 69–95.

³ Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X—XIX ст. // *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 64–72.

діяльність «червоних» стала безпосередньою організаційною основою майбутнього повстання.

У червні 1862 р. «червоні» створили Центральний національний комітет, який взяв на себе підготовку збройного виступу¹. Ця структура координувала конспіративну діяльність, формувала політичну програму і готувала загальнонаціональну акцію. Водночас польський визвольний рух мав не лише власне польський вимір. У риторичі керівників повстання та в символіці руху простежувалося звернення до народів колишньої Речі Посполитої — поляків, литовців і русинів. У маніфестаційних документах 1863 р. наголошувалося на ідеї спільної боротьби Польщі, Литви і Русі, що засвідчує ширший політичний горизонт руху та його спробу надати повстанню федеративного й наднаціонального характеру².

Окремим чинником, що прискорив перехід від підготовки до відкритого виступу, стала політика Олександра Вельопольського. Намагання імперської адміністрації стабілізувати становище шляхом контрольованих реформ поєднувалося з жорстким придушенням радикального руху. На початку 1863 р. було проголошено позачерговий рекрутський набір до російської армії, спрямований передусім проти найбільш активних учасників конспірації. Саме ця «бранка» зірвала попередні плани повстанців, які розраховували розпочати виступ навесні 1863 р., і змусила їх перейти до дії раніше, ніж було завершено військову підготовку³.

Отже, історичні передумови Січневого повстання формувалися під впливом сукупності довготривалих і безпосередніх чинників: наслідків ліквідації польської державності, незавершеності попередніх визвольних змагань, посилення національного руху в умовах імперського тиску, радикалізації польського суспільства після кривавих подій 1861 р.,

¹ Кондрацький А. А. Поляки на Україні в Х—ХІХ ст. // Український історичний журнал. 1991. № 12. С. 52-58

² Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. // Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 106–119

³ Український інститут національної пам'яті. 1863 – розпочалося Січневе повстання // Історичний календар. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/22/1863-rozpochalosya-sichneve-povstannya> (дата звернення: 22.04.2026).

політичного оформлення таборів «білих» і «червоних», а також репресивної політики російської влади, кульмінацією якої стала «бранка» 1863 р. Саме поєднання цих обставин зробило збройний вибух у січні 1863 р. не випадковим епізодом, а логічним результатом попереднього розвитку польського національно-визвольного руху.

2.2. Перебіг подій повстання на українських землях

Поширення Січневого повстання на українські землі мало чітко виражену регіональну специфіку. Основним театром подій стала Правобережна Україна, передусім Волинська, Київська та Подільська губернії¹. Саме тут польський національний рух мав найвідчутнішу соціальну опору серед місцевої шляхти, землевласницьких кіл і частини інтелігенції, тоді як для керівництва повстання цей регіон залишався важливою складовою історичного простору колишньої Речі Посполитої. У сучасній українській історіографії наголошується, що повстання на Правобережжі не було периферійним додатком до подій у Царстві Польському, а становило окремий, хоча й тісно пов'язаний із загальнопольським центром, напрям визвольного руху. Водночас уже на етапі підготовки виявилися особливості, які згодом суттєво вплинули на перебіг боротьби: обмежена соціальна база, значна територіальна розпорошеність конспіративних осередків і слабкі перспективи масового залучення українського селянства.

Підготовка виступу на Правобережжі розпочалася задовго до січня 1863 р. Польське підпілля створило тут мережу організацій, що підтримували зв'язок із загальнопольськими революційними структурами та готували матеріальну і кадрову базу майбутнього виступу. У губерніях були визначені окремі керівники підготовки: у Київській губернії ці функції пов'язували з В. Рудницьким, у Подільській — з О. Яблоновським, у Волинській — з Е. Ружицьким. Саме Волинь і частково Київщина розглядалися як

¹ Тинченко Я. Польські повстанські загони на Правобережжі України 1863—1864 рр. у світлі джерел // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 61

найперспективніші для початку бойових акцій, оскільки тут існувало густіше середовище польських землевласників, було легше забезпечити загони кіньми, продовольством, зброєю та притулками, а також підтримувати контакти з Галичиною. Підготовча робота охоплювала конспіративну агітацію, збір коштів, придбання зброї, створення запасів одягу, формування локальних командних груп і пошук каналів переходу кордону¹.

Важливою передумовою переходу до збройної боротьби стали польські маніфестації 1861–1862 рр. на Правобережжі. Новітні дослідження показують, що ці акції охопили правобережні губернії не як ізольовані епізоди, а як елемент ширшої патріотичної мобілізації, пов'язаної з релігійними відправами, жалобними церемоніями, вшануванням польських національних символів і демонстративним виявленням солідарності з подіями у Варшаві². Учасниками маніфестацій переважно були місцеві поляки, насамперед шляхта, молодь, учнівське та студентське середовище, а також частина міського населення. Саме ці виступи стали школою політичної мобілізації, в якій відпрацьовувалися механізми самоорганізації, конспірації та комунікації між окремими осередками. Однак водночас маніфестаційний рух уже виявив межі соціальної підтримки польської справи на Правобережжі: українське селянство не стало його активною частиною.

Ключовою проблемою майбутнього повстання на українських землях було саме селянське питання. Польське підпілля розуміло, що без залучення селянства будь-який виступ у Київській, Волинській чи Подільській губерніях приречений на локальний характер. Тому поряд із політичною підготовкою точилися дискусії про те, якою має бути соціальна програма повстання. Найвідомішою спробою звернутися до українського села стала так звана «Золота грамота», адресована населенню з обіцянками гарантувати землю тим, хто її обробляє, а також запевнити права віри, мови і громадянських свобод.

¹ Тинченко Я. Польські повстанські загони на Правобережжі України 1863—1864 рр. у світлі джерел // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 73–86

² Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : колективна монографія / за ред. І. І. Кривошеї, Н. Є. Моравець. Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. 224 с

Проте навіть зміст цього документа в сучасній історіографії оцінюється як недостатньо конкретний і такий, що не усував глибокої недовіри селян до польських землевласницьких кіл¹. З одного боку, грамота обіцяла ширші свободи, ніж чинна імперська політика; з іншого — не змінювала радикально історично сформованого образу польського пана як носія соціального гноблення.

Російська адміністрація добре усвідомлювала цю слабку ланку повстанського проєкту й цілеспрямовано працювала на зрив польських спроб мобілізувати селянство. На Правобережжі влада спиралася не лише на регулярні війська, а й на мережу місцевого контролю — передусім на православне духовенство, поліцію та земську адміністрацію. У документах, на які посилаються сучасні дослідники, фіксується розповсюдження через православних священників листівок, у яких селянам обіцяли передачу без викупу земель, відібраних у панів-повстанців. Ця агітація накладалася на давній українсько-польський етносоціальний конфлікт і на ще свіжий досвід селянської реформи 1861 р., що посилювало лояльність більшості селян саме до імперської влади, а не до повстанців². У результаті на Правобережжі не виникло масового селянського повстанського руху; навпаки, частина селянства стала важливим чинником антиінсургентської боротьби.

Особливе значення мав імператорський указ від 24 квітня 1863 р. про створення в західних губерніях «сільських озброєних караулів». На Волині та в інших частинах Південно-Західного краю з числа селян формувалися місцеві озброєні варти, покликані боротися з повстанськими загонами. Озброєння цих формувань часто було примітивним — піки, коси, палиці; вогнепальну зброю мали переважно десятники і сотники, а загальне керівництво здійснювали тимчасово відряджені офіцери. Однак навіть за таких умов ці варти стали

¹ Bilenky S. The Golden Charter and the Peasant Question during the January Uprising on Right-Bank Ukraine // Laboratory of Modernity: Ukraine between Empire and Nation, 1772–1914. Montreal ; Kingston ; London ; Chicago : McGill-Queen's University Press, 2023

² Лещенко М. Н. Яскраві сторінки спільної боротьби: До сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні. – К.: Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1963. – 40 с.

дієвим інструментом влади. У низці випадків вони самотійно роззброювали або затримували повстанців без прямої участі регулярних частин¹. Уже сам факт залучення селянських мас до каральної інфраструктури імперії істотно ускладнив повстанцям маневр, пересування лісовими масивами та здобуття харчів чи сховків.

На відміну від Царства Польського, де збройні дії почалися в ніч із 22 на 23 січня 1863 р²., на Правобережній Україні активна фаза виступу розгорнулася пізніше. За висновками сучасних досліджень, повстання на території України розпочалося в ніч із 26 на 27 квітня 1863 р³. Метою повстанських загонів було не лише локальне утримання окремих територій, а й прорив у напрямку білоруських губерній для координації з місцевими силами й дій у тилу російських військ, зайнятих боротьбою в Царстві Польському. Така стратегія свідчила про прагнення вивести правобережний осередок за межі суто регіонального виступу, однак реальні можливості для цього виявилися надто обмеженими: загони були малочисельними, віддаленими один від одного і не мали єдиного оперативного командування⁴.

Перші бойові прояви інсургентів на Правобережжі зафіксовано 27 квітня 1863 р. у Київській губернії. За документами Південно-Західного краю, саме тоді «зграї заколотників» уперше з'явилися в цьому регіоні, але були розбиті російськими військами. Ті загони, яким вдалося прорватися, рушили далі у волинському напрямку. Остання бойова сутичка з повстанцями в межах Київської губернії відбулася 5 травня в Радомисльському повіті. Уже ця рання фаза показала, що Київщина не стане тривалим центром повстанської активності: виступи тут були швидко локалізовані, а головний осередок боротьби фактично змістився на Волинь. Такий розвиток подій значною мірою

¹ Багалій-Татарінова О., Соловей Д., Шіян К. Матеріали до історії польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні 1863 року // Архів Радянської України. – 1933. – № 7 – 8. – С. 140 – 141.

² Кеневич С. (ред.). Історія Польщі. Т. III. 1795–1864. Варшава : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. – С. 259.

³ Там само. – С. 271

⁴ Тинченко Я. Польські повстанські загони на Правобережжі України 1863—1864 рр. у світлі джерел // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 101-106

визначався кращими природними умовами для маневру в лісистих районах Волині та ближчими шляхами відступу в напрямку австрійського кордону.

Саме Волинська губернія стала головною ареною воєнних дій на українських землях. У 1865 р. для генерал-губернатора було підготовлено систематизований список воєнно-судових справ щодо бойових сутичок із повстанськими загонами в Київському військовому окрузі; він містив 24 справи, з яких 13 стосувалися боїв саме у Волинській губернії¹. Це дозволяє зробити висновок, що Волинь була не просто одним із регіонів повстання, а його основним осередком на Правобережжі. Уже 28 квітня польські загони були розбиті в селах Солотвин та Івниця Житомирського повіту, а 30 квітня бої відбулися біля с. Іваничі Володимирського повіту та в Овруцькому повіті поблизу хутора Зелениця². Отже, впродовж кількох днів повстанський рух намагався розгорнутися одразу в кількох пунктах, але натрапив на швидку й координовану реакцію імперської сторони.

Показовим епізодом стала доля загону Петра Хойновського. В Івницькому лісі селяни захопили командира повстанського загону, сформованого у Сквирському повіті, — прапорщика Санкт-Петербурзького Миколаївського інженерного училища Петра Хойновського. Він відмовився клопотати про помилування перед генерал-губернатором і був засуджений до негайної страти як учасник «заколотницької шайки» та озброєного опору проти селян с. Івниця. Уже 22 травня 1863 р. Хойновського розстріляли в Житомирі³. Цей випадок є важливим не лише як біографічний штрих, а й як свідчення того, що у придушенні повстання на Волині селянські варти виступали не допоміжною, а подекуди самостійною силою. Він також показує швидкість репресивного механізму: між захопленням, судом і стратою минув мінімальний час.

¹ Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті // Незалежний культурологічний часопис «І». — Львів. — 1997. — № 10. — С. 114

² Повстання 1863 року : матеріали і документи. Т. 2 : Суспільно-політичний рух в Україні у 1863–1864 рр. / редкол. В. Королюк [та ін.]. Київ, 1964.

³ Там само.

Найбільш боєздатним і найвідомішим на Правобережжі був загін підполковника Едмунда Ружицького. Саме його діяльність найчастіше опинялася в центрі уваги як польської, так і української історіографії. За джерелами, 8 травня (26 квітня за старим стилем) 1863 р. Ружицький на чолі приблизно 170 кіннотників вирушив у бік Любара, де наступного дня розігнав невеликий російський загін¹; 12 травня (30 квітня за старим стилем) він опинився у Полонному, звідки російська залога відступила, залишивши військовий арсенал². Інші джерела фіксують, що 5 травня загін Ружицького вступив у бій поблизу Мирополя, після чого відступив, а далі діяв на Заславщині, зокрема біля Лисинців 14 травня та під Салихою 15 травня³. Попри розбіжності в хронологічних деталях, загальна картина є сталою: загін Ружицького вів маневрену боротьбу, намагаючись уникнути оточення та зберегти боєздатність у русі на захід.

Битва під Мирополем у середині травня 1863 р. стала переломною для повстання на Правобережжі. Архівні й узагальнювальні матеріали вказують, що саме після цього бою стало очевидним: повстанські сили не здатні змінити стратегічну ситуацію у краї. Загін Ружицького ще зберігав маневреність і зміг продовжити відступ, але імпульс до розгортання масового руху було втрачено. Російські війська утримали ініціативу, а тактичні успіхи окремих інсургентських груп не переросли в стійке розширення повстанського простору. У цьому сенсі Миропіль мав значення не лише як бойовий епізод, а як момент, після якого повстання на українських землях остаточно набуло оборонного, а не наступального характеру.

Окремо слід виділити бій поблизу с. Миньківці Заславського повіту 10 травня 1863 р. Російські військові, отримавши від селян інформацію про розташування табору, здійснили раптовий напад на повстанців у

¹ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. С. 317

² Там само. – С. 323

³ Земський Ю. Польський, російський та український проекти націотворення щодо Правобережної України середини XIX ст.: Дисертація д-ра іст. наук: 07.00.02 / 2012. – С. 245

Миньковецькому лісі. Значна частина інсургентів загинула, частині вдалося розсіятися в лісах Заславського та Острозького повітів, але залишки загону були знову атаковані 13 травня в М'якотинському лісі між селами Дертка і Сівер. Далі впродовж кількох діб селяни без будь-якої вогнепальної зброї зловили ще 17 повстанців і передали їх владі. Джерела подають різні оцінки чисельності табору під Миньківцями — від «понад 300» до «близько 700» і навіть 1500 осіб у рапорті повітового справника, тоді як судові матеріали згадують близько 100 заарештованих¹. Це розходження саме по собі показове: офіційні звіти були схильні завищувати масштаби перемоги, тоді як локальні свідчення дозволяють бачити подію більш критично.

Матеріали про Миньковецький бій також дають уявлення про рівень насильства, що супроводжував придушення повстання на Волині. Настоятель заславської римо-католицької парафії Григорій Шацький, запрошений поліцією для поховання вбитих, засвідчив, що в лісі бачив п'ять могил, численні розкидані тіла, частину з них — з вогнепальними ранами, але більшість — порубаними сокирою. Пізніші свідчення вказували також на мародерство після бою: з убитих знімали одяг, грабували валізи й майно, а важкопоранених подекуди залишали напризволяще². Такі деталі важливі для наукової реконструкції не як емоційні акценти, а як показник характеру локальної війни на Правобережжі: вона поєднувала дії регулярної армії, селянських варт, стихійне насильство населення і позасудові практики розправи.

Після середини травня 1863 р. організований збройний опір на Правобережжі почав швидко згортатися. Висновки спеціального дослідження польських повстанських загонів на Правобережжі однозначні: виступ на території України було розгромлено до середини травня. Переважна більшість загонів була розбита, а їхні організатори й командири загинули, потрапили в

¹ Повстання 1863 року : матеріали і документи. Т. 2 : Суспільно-політичний рух в Україні у 1863–1864 рр. / редкол. В. Корольок [та ін.]. Київ, 1964.

² Кривошея І. І. Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Умань, 2017. С.142

полон або згодом були страчені. Врятуватися в повному розумінні вдалося головно загонові Ружицького, який, відбиваючись від російських військ, пробився до австрійського кордону, намагаючись з'єднатися з галицькими повстанцями. Уже сама ця обставина пояснює, чому в історіографії постать Ружицького настільки домінує над іншими керівниками правобережного виступу: його загін був майже єдиним, що зберіг відносну цілісність під час відступу.

Проте цим збройні інциденти на українських землях не вичерпалися повністю. До кінця 1863 р. відбулося ще кілька зіткнень із загонами, організованими в Галичині з поляків — підданих Австрійської імперії, які намагалися прорватися на територію Правобережжя¹. Російські війська відбивали ці спроби, не допускаючи нового розгортання повстанського фронту. Отже, після травневого краху мова вже йшла не про продовження широкого руху, а про окремі запізнілі чи зовнішньо підтримані спроби відновити бойову активність, які не мали шансів змінити загальний баланс сил. Це ще раз підтверджує, що на Правобережжі повстання мало коротку, концентровану й переважно весняну фазу збройної активності.

Важливим аспектом перебігу подій на українських землях була взаємодія імперської влади з місцевими конфесійними та соціальними структурами. Окремі дослідження на основі архівних матеріалів Уманщини й Волині показують, що православне духовенство часто функціонувало як інструмент спостереження, доносів та антиінсургентської пропаганди. Священники інформували владу про запаси зброї, одягу й пороху в маєтках польських поміщиків, а також сприяли поширенню серед селян позиції, вигідної імперській адміністрації². У поєднанні з тривалими конфліктами довкола землі, віри та локального домінування польського землевласницького

¹ Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1986. — Т. 47. Іст. праці. — С. 191 — 241

² Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX — початку XX століття : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. С. 489

прошарку це посилювало етносоціальне й конфесійне відчуження між польськими повстанцями та українським селянським середовищем. Саме ця обставина виявилася однією з найглибших причин того, чому повстання на Правобережжі не стало масовим.

Кількісні підсумки також свідчать про обмеженість і водночас інтенсивність цього руху. За узагальненими даними, на Правобережній Україні було розгромлено близько 20 повстанських загонів. Під час приблизно 35 збройних сутичок загинуло 569 і було поранено 109 повстанців; загальна кількість репресованих учасників повстання в Київській, Волинській і Подільській губерніях становила близько 4470 осіб. На польських землевласників було накладено спеціальні фінансові санкції; численні учасники й симпатизи руху зазнали арештів, заслання, конфіскацій та адміністративного нагляду¹. Ці цифри не слід тлумачити лише як статистику каральних заходів: вони відображають той факт, що попри коротку активну фазу, правобережний виступ був помітним епізодом ширшого польського повстанського руху і викликав масштабну мобілізацію репресивного апарату імперії.

Отже, перебіг Січневого повстання на українських землях, насамперед на Правобережній Україні, характеризувався поєднанням ретельної конспіративної підготовки, короткої, але інтенсивної збройної фази навесні 1863 р. і швидкого переходу ініціативи до імперської влади. Хронологія подій є доволі чіткою: підпільна підготовка та маніфестації 1861–1862 рр.; розгортання антиінсургентських заходів влади; початок збройних дій у ніч із 26 на 27 квітня 1863 р.; низка локальних боїв у Київській губернії й особливо на Волині; кульмінація в боях загону Ружицького та розгром великих таборів, зокрема під Миньківцями; остаточне згорання основних дій до середини травня та поодинокі пізніші спроби прориву з Галичини. Вирішальними

¹ЦДІАК. До 150-річчя початку Польського повстання 1863–1864 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskogo_povstannya_1863-1864.php (дата звернення: 23.04.2026).

чинниками поразки були відсутність масової селянської підтримки, розрізненість повстанських сил, ефективне використання владою селянських варт, інформаційна й каральна перевага імперської адміністрації, а також нездатність польського підпілля перетворити правобережний виступ на справді міжстановий і міжетнічний рух.

2.3 Джерела до вивчення повстання: документи та спогади учасників

Січневе повстання 1863–1864 рр. стало одним із наймасштабніших національно-визвольних виступів XIX століття на теренах колишньої Речі Посполитої. Воно охопило Царство Польське, Литву, Білорусь і Правобережну Україну, зокрема Волинську губернію. Для наукового аналізу вирішальне значення має використання первинних джерел, які дозволяють реконструювати хронологію, організацію, бойові дії, реакцію влади, ставлення різних соціальних груп і наслідки репресій.

Провідне місце серед них посідають офіційні документи російської імперської адміністрації (циркуляри, рапорти, судово-слідчі справи, донесення духовенства) та суб'єктивні его-документи — спогади й мемуари безпосередніх учасників. Офіційні матеріали, збережені в Державному архіві Житомирської області, забезпечують точні дані про кількість заарештованих, дати сутичок і реакцію влади. Житомир був губернським центром Волині, тому саме там зосереджувалися документи ключових установ губернії — канцелярії Волинського губернатора, губернського правління, прокурора, судів та римо-католицької консисторії.

На відміну від сухих офіційних рапортів, мемуари учасників дають змогу відтворити суб'єктивний бік повстання — мотивацію його учасників, умови повсякденного життя в загонах, емоційний стан повстанців та гострі внутрішні конфлікти між різними течіями руху.

Передповстанський період 1861 р. добре відображений у рапортах Волинського губернатора. Після лютневих подій у Варшаві в житомирських костьолах почали правити панахиди за загиблими. У квітні 1861 р., після

розстрілу демонстрації у Варшаві, в церкві Народичів співали патріотичні гімни. Поліція фіксувала поширення прокламацій, що закликали до молитв за батьківщину, наділення селян землею та збору коштів¹.

Кульмінацією протестних настроїв став інцидент із жалобним хрестом. У ніч на 21 вересня 1861 р. на Соборній площі Житомира встановили чотириметровий чорний хрест із написом польською мовою «На пам'ять закатованих поляків», прикрашений квітами. Коли поліція спробувала його демонтувати, зібралося понад тисячу осіб. Ідейними натхненниками цього виступу стали поміщиці Терезія Богомолець, Кароліна Славек і Людвика Петкевич. Влада оголосила релігійні маніфестації політичними, ввела воєнний стан у Житомирі та розігнала натовп. Поліцейські суди, запроваджені наприкінці серпня 1861 р., карали за політичні прояви штрафами².

Після цих подій склали списки «підбурювачів». Згідно з матеріалами канцелярії Волинського губернатора, список чоловіків налічував 61 особу, яких передали до Військового польового суду. Список жінок спочатку включав 47 осіб, пізніше — 64. Серед активісток згадуються графиня Отилія Крашевська, Цецилія Микулич (дружина губернського предводителя дворянства) та Анна Пустовойтова — донька російського генерала, яка брала участь у повстанні в чоловічому одязі³.

Цю атмосферу патріотичного піднесення яскраво підтверджує **В. Міцкевич** у своїх спогадах: «В Житомирі патріотизм так гучно звучав, що його було чути здалеку»⁴.

З початком повстання 22 січня 1863 р. у Царстві Польському репресії на Правобережжі посилювалися. Імператорським указом від 24 квітня 1863 р. створювалися сільські озброєні варти біля населених пунктів Волинської губернії. Селяни отримували піки та коси. Ці варти розпустили лише 17

¹ Крушинський Л. Історичний нарис Волині // Праці Волинського губернського статистичного комітету на 1867 рік. Житомир : Типографія Шадова і Санкевича, 1867. Т. 1. С. 148.

² Братчиков А. Погляд на минуле і сучасне Волині // Волинські губернські відомості : газета. Житомир : Типографія Губернського правління, 1867. № 2. Частина неофіційна. С. 7.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 15 зв.

⁴ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. T. II. 1862–1870. Warszawa : Gebethner i Wolff, 1927. S. 48.

листопада 1864 р., а їх учасників нагородили медалями «за придушення польського заколоту».

Документи фіксують масові арешти. Згідно з даними Волинського губерньського прокурора, з 27 квітня 1863 р. протягом двох місяців у Житомирському тюремному замку та на тимчасовій військовій гауптвахті утримувалися 430 в'язнів¹, причетних до Січневого повстання. Серед них переважали молоді чоловіки до 30 років; наймолодшому було 12 років, найстаршому — 83 роки. Майже 14 % становили неповнолітні до 18 років, більшість — дворяни-католики. П'ятнадцять відсотків звільнили, четверо померли в ув'язненні, одного розстріляли, значну частину перевели до Києва. У листопаді 1863 р. 29 повстанців (85 % з яких були дворянами) відправили на каторгу².

Ці офіційні цифри отримують живий людський вимір у мемуарах Августа Іванського. Шляхтич з Таращанського повіту Київської губернії брав активну участь у підготовці повстання — збирав кошти для польських легіонів серед шляхти (зокрема від Тадеуша Залеського, Людвіка Рожнятовського, Розеслава Рильського та Тадеуша Бобровського) і контактував з польською еміграцією в Парижі. Заарештований у травні 1863 р.³, Іванський детально описує умови утримання в Київській фортеці: спочатку одиночна камера «шість кроків завдовжки та три-чотири завширшки», пізніше — Косий капонір з сирими, темними камерами без прогулянок. В'язні співали повстанські пісні («Марш жуавів»), молилися, грали в шахи, влаштовували лекції⁴. Іванський грав на гармоніці-флейті мелодії «Червоний сарафан», намагаючись підтримати моральний дух товаришів. Його спогади підтверджують масштаби репресій і водночас показують, як ув'язнені зберігали внутрішню згуртованість попри тяжкі умови⁵.

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 21–26

² Там само. — Арк. 28

³ Iwański August. Pamiętniki (1832–1876) / Oprac. W. Zawadzki. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. S. 341–345

⁴ Там само. — С. 352

⁵ Там само. — С. 358

Бойові дії на Волині носили обмежений, переважно партизанський характер. 28 квітня 1863 р. повстанські загони розгромили у Солотвинах та Івниці (Житомирський повіт) та колонії Софіївці (Рівненський повіт) силами селянських вартів. 30 квітня відбулися сутички біля Іванич (Володимирський повіт) та хутора Зелениця (Овруцький повіт). 5 травня — поблизу Мирополя, Лисинців, Салихи¹.

Найдраматичнішим епізодом став бій під Миньківцями (Заславський повіт) 10 травня 1863 р. Російські війська (Орловський піхотний полк), попереджені селянами, здійснили раптовий напад на табір повстанців у лісі. Офіційні рапорти оцінювали чисельність загону в близько 1500 осіб², хоча мемуарні свідчення називають скромніші цифри: Л. Рафальський у своїх записках «Подорож по Острозькому повіту Волинської губернії в 1864–1865 роках» уточнює чисельність повстанців і деталі бою, частково коригуючи завищені дані офіційних рапортів до близько 700 або навіть 500 осіб³.

Багато повстанців загинуло, рештки розпорошилися по лісах Заславського та Острозького повітів. 13 травня залишки загону атакували в Макотинському лісі між Дерткою та Сівером. Селяни захопили 17 повстанців. Настоятель Заславської римо-католицької парафії Григорій Шацький, якого поліція запросила для поховання тіл на третій день після бою, залишив детальний рапорт: «У лісі, де відбувався бій під Миньківцями... ксьондз одразу побачив 5 могил, інші тіла були розкидані по лісі. 8 тіл були з вогнепальними ранами, але більшість була порубана сокирою... покійні позбулися не тільки одягу, чобіт, але навіть і білизни... тіла були зовсім голі і без жодного прикриття на поверхні землі... у всіх убитих були або відрізані пальці рук, або здерта з них шкіра... Між трупами блукали собаки»⁴.

¹ Levchenko L. Polityka represyjna władz rosyjskich wobec uczestników ruchów na rzecz odbudowy państwowości polskiej (1830–1874) // Ukraina-Polska. Historia i współczesność. 2023. T. 15. S. 45–68

² Марахов Г. І. Польське повстання 1863 р. на Правобережній Україні. Київ : Видавництво Київського університету, 1967. С. 115

³ Rafalski Ludwik. Podróż po powiecie ostrożskim guberni wołyńskiej w latach 1864 i 1865. Poczajów : Drukarnia Poczajowskiej Ławry, 1872. S. 184–187

⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. 178. Оп. 7. Спр. 2398. Арк. 148–149.

Тадеуш Бобровський, на якого посиляється Август Іванський як на найавторитетніше джерело щодо бойових дій, у своїх мемуарах дає значно ширшу й критичнішу картину повстання на Правобережжі. На відміну від Іванського, який майже не описував військові операції, Бобровський детально аналізує організаційні недоліки руху. Він підкреслює відсутність єдиного командування, слабку дисципліну та серйозні проблеми з постачанням зброї.

Зокрема, Бобровський пише, що багато загонів виходили в поле «майже без зброї, з одними косами та старими мисливськими рушницями», а їхні дії часто нагадували «військові прогулянки, а не серйозну боротьбу»¹. Він також чесно визнає обмежену підтримку серед місцевого населення: «Селянство зустрічало нас або байдуже, або вороже... Коси селянські були для нас страшнішими за російські багнети». Бобровський критикує й окремі загони за мародерство та свавілля щодо мирного населення, що остаточно відштовхнуло українське селянство від повстання².

М.К. Чалий у «Записках украинца изъ времени польскаго возстанія 1861–1864 года» (Київ, 1869) також підтверджує негативну реакцію українського селянства. Селяни, озброєні владою та підбурювані православними священниками, активно виступали проти повстанців: «Селянські коси стали для них [поляків] страшнішими за солдатські багнети, вони змушують бліднути найвідважніших патріотів»³. Повстанці намагалися залучити селян через відозви («До козаків, що тепер селяни», «Брати поляки, русини і литовці») та «золоті грамоти» про земельні свободи, але маніфест Національного уряду від 22 січня 1863 р., що проголошував відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р.⁴, лише поглибив недовіру.

¹ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac. i wstęp S. Kieniewicz. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. T. 2. S. 223-228

² Там само. – С. 218-222

³ Чалий М. К. Записки украинца изъ времени польскаго возстанія 1861–1864 года. Київ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1869. С. 74

⁴ Pacek J., Suliński J. (red.). Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864. Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. S. 30–32.

Окремі документи свідчать про активну роль не лише чоловіків, а й жінок у підтримці Січневого повстання. Жінки збирали кошти для родин загиблих і ув'язнених, надавали притулок повстанцям, виконували функції кур'єрів, передавали листи, медикаменти та продовольство. Деякі з них свідомо просили паспорти для добровільного заслання слідом за чоловіками.

Яскравим проявом такої активності стала подія в Овручі в червні 1863 р., коли жінки та дівчата в чорних жалобних сукнях несли на плечах труну пораненого українського селянина Максима Шилюка через усе місто, співали польські релігійні пісні, а до процесії приєднався місцевий православний священик¹. Цей вчинок влада розцінила як політичну демонстрацію.

Цю активність жінок яскраво висвітлює Б. Анц у спогадах: «Наші польські жінки також скрізь були активними та сповненими відваги у найскладніших обставинах [...]. Їхня безстрашна мужність й гострота розуму перед обличчям небезпеки часто дозволяли їм не тільки вирватися з московської пастки, але й ввести ворога в оману»².

У підсумку, документи Волинського губернського прокурора, канцелярії губернатора та римо-католицької консисторії чітко фіксують масштаби репресій: навесні–влітку 1863 р. у Житомирському тюремному замку та на гауптвахті утримувалося 430 осіб, серед яких переважали дворяни-католики віком до 30 років. Вони підтверджують жорстокість придушення повстання, зокрема масові грабежі та вбивства поранених під Миньківцями, зафіксовані в рапорті настоятеля Григорія Шацького.

Мемуари учасників дають змогу зрозуміти внутрішній бік подій. Зі спогадів Августа Іванського та Тадеуша Бобровського постає картина низького морального духу та організаційного хаосу в повстанських загонах: брак сучасної зброї, слабка дисципліна, відсутність єдиного командування та постійні проблеми з продовольством і боєприпасами. Водночас мемуари

¹ Державний архів Житомирської області. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 87–89 зв.

² Анц В. Ze wspomnień powstańca // Bolesław i Józefa Anc: Z lat nadziei i walki 1861–1864. Brody, 1907. S. 123–145.

свідчать про високий рівень мотивації та стійкості полонених: у Київській фортеці та Косому капонірі в'язні підтримували дух через спільні молитви, спів «Маршу жуавів», імпровізовані лекції та навіть нелегальні музичні виступи.

Декілька джерел одностайно підкреслюють активну роль жінок. Вони не тільки збирали кошти, передавали листи та медикаменти, а й виконували небезпечні функції кур'єрів і розвідниць. Яскравим прикладом стала демонстрація в Овручі в червні 1863 р., коли жінки в жалобних сукнях несли труну пораненого селянина Максима Шилюка і перетворили похорон на політичну акцію.

Особливо цінними є свідчення про ставлення українського селянства. Як офіційні рапорти, так і мемуари М. К. Чалого та Т. Бобровського однозначно вказують на його переважно вороже або байдуже ставлення до повстанців. Селяни брали активну участь у придушенні загонів, а в низці випадків діяли навіть жорстокіше за регулярні російські війська. Маніфест Національного уряду від 22 січня 1863 р. про відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. лише посилив недовіру, оскільки сприймався як спроба відновлення панської влади.

Таким чином, поєднання офіційних документів і мемуарів дозволяє зробити висновок, що Січневе повстання на Волині було не масовим національно-визвольним рухом, а переважно шляхетським повстанням, яке не отримало достатньої підтримки широких верств населення і було придушене завдяки активній участі селянства та жорсткій репресивній політиці імперської влади.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ПОЛЬСЬКИХ ПОВСТАННЯХ XIX СТ.

3.1. Політичні програми польського визвольного руху щодо українських земель

Польське питання у XIX столітті було невіддільним від долі українських земель, які в політичній свідомості польської еліти вважалися невід'ємною частиною історичної Речі Посполитої. Ключовою проблемою, що визначила складність польсько-українських відносин у визвольному русі, стала фундаментальна суперечність між польським іредентизмом (прагненням відновити державу в кордонах 1772 року) та процесами формування модерної української нації. Польські політичні програми цього періоду варіювалися від повного ігнорування української окремішності до обережних спроб загравання з русинською ідентичністю, однак спільним знаменником залишалося бачення Правобережної України, Волині та Поділля як «східних кресів», що потребували реінкорпорації.

Листопадове повстання, розпочате у Варшаві наприкінці 1830 року, за своєю політичною суттю було рухом шляхетським і консервативним у питаннях територіальної цілісності. У середовищі повстанського уряду та сеймових колах домінувала концепція легітимізму, яка автоматично переносила кордони поділеної Речі Посполитої на майбутню відновлену державу. Українські землі (Київщина, Волинь, Поділля) розглядалися виключно як «забрані краї», а їхнє руське населення – як «поляки грецького обряду» або, у кращому випадку, як регіональна група в межах єдиної польської політичної нації¹.

На початковому етапі повстання серед його керівників можна виділити два основні табори, які по-різному дивилися на методи залучення «кресових» територій. Аристократичне крило на чолі з князем Адамом Чарторийським

¹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с

дотримувалося дипломатичної стратегії. Його програма передбачала відновлення конституційного Королівства Польського з перспективою приєднання земель колишнього Великого князівства Литовського та Правобережної України шляхом міжнародних переговорів, а не соціальної революції¹. Чарторийський та його прихильники вважали, що українське селянство, лояльне до своїх польських панів, не потребує окремих політичних обіцянок, окрім підтвердження станових привілеїв шляхти. Цей підхід виявився фатальним, оскільки ігнорував антипольські настрої серед православного селянства, яке пам'ятало криваві події Коліївщини².

Радикальніше крило, репрезентоване Патріотичним товариством на чолі з Йоахимом Лелевелем, робило ставку на ширший демократизм. Лелевель був одним із небагатьох діячів, хто допускав ідею федерації рівноправних народів, хоча й у досить туманній формі. У його програмних працях початку 1830-х років згадувалося про право «братніх народів» на самобутність, однак конкретного бачення українських національних прав сформульовано не було³. На практиці пропаганда Лелевеля на Волинь та Поділля обмежувалася закликами до спільної боротьби слов'ян проти монархічного деспотизму. Гасла «За нашу і вашу свободу», адресовані українському населенню, залишалися абстрактними, оскільки не підкріплювалися обіцянкою скасування кріпацтва – саме те, що могло б прихилити селянство на бік повстанців⁴.

Сеймові дебати щодо українських земель яскраво демонструють тогочасний світогляд польської еліти. Депутати з Волині та Поділля, такі як Вінцентій Тишкевич, розглядали свою присутність у парламенті як представництво від «теренів руських», але в сенсі географічному, а не національному. У відозвах Сейму до мешканців «земель руських»

¹ Stefan Kieniewicz, *Powstanie listopadowe*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983, s. 120–125.

² Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К. : Інтел, 1996. 415 с.

³ Władysław A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990, s. 203

⁴ Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків : Акта, 2017. 490 с.

використовувалася риторика спільної історичної спадщини Корони, проте уникалося будь-яких згадок про українську мову чи культурні права¹. Українські історики зазначають, що польський рух у 1831 році виявився заручником магнатських інтересів на Правобережжі: шляхта боялася, що будь-які соціальні поступки селянам можуть розвалити фронт боротьби з царатом через внутрішній бунт².

Окремої уваги заслуговує спроба поширення повстання на територію України у квітні-травні 1831 року, якою керував генерал Дверницький, а згодом – експедиція генерала Хшановського. Політична інструкція, видана повстанським урядом для цих місій, передбачала проголошення маніфесту до місцевого населення. Цей документ є квінтесенцією польської програми щодо українських земель у той період. У ньому йшлося про відновлення «польської свободи», яка мала захистити всіх мешканців краю від «московської тиранії». Характерно, що маніфест був написаний польською мовою, а його ключова обіцянка полягала в гарантуванні прав греко-католицької та православної церкви, але без чіткого механізму земельної реформи³. Єдиною поступкою локальній специфіці стала ідея створення «Руського легіону» з місцевої дрібної шляхти та вільних козаків, однак цей проєкт провалився через брак підтримки з боку селянства, яке сприймало польське військо як захисників панщини.

Січневе повстання стало наймасштабнішим збройним виступом у польському визвольному русі XIX століття і водночас — якісно новим етапом у формулюванні політичних програм щодо українських земель. На відміну від Листопадового повстання, де ігнорування національних і соціальних прагнень українського селянства призвело до провалу на Правобережжі, керівники нового повстання спробували запропонувати більш продуману візію, що

¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К. : Критика, 1998. 334 с.

² Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків : Акта, 2017. 490 с.

³ Władysław A. Serczyk, Historia Ukrainy, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990, s. 203

поєднувала ідею відновлення історичної Речі Посполитої з декларуванням рівноправності трьох народів — польського, литовського та руського (українського). Проте ця програма, попри зовнішню привабливість, лишилася внутрішньо суперечливою і в кінцевому підсумку не змогла забезпечити масової підтримки українського населення.

Організаційним центром підготовки повстання став сформований у червні 1862 року Центральний національний комітет (ЦНК), у якому провідну роль відігравало радикально-демократичне крило «червоних». Програмним маніфестом повстання став виданий 22 січня 1863 року «Маніфест Тимчасового національного уряду», який проголошував відновлення Речі Посполитої «від моря до моря», тобто в кордонах 1772 року, що означало включення до складу майбутньої держави всіх українських земель, які перебували під владою Романових¹. Однак на відміну від Листопадового повстання, де панував аристократичний легітимізм, у документах 1863 року простежується спроба врахувати етнічне розмаїття історичної Речі Посполитої: на знаменитій печатці повстанського уряду було вміщено три герби — Польщі (Орел), Литви (Погоня) та Русі (Архангел Михаїл), що символізувало ідею Речі Посполитої Трьох Народів².

Найважливішим документом, що конкретизував політичну програму повстання щодо українських земель, стала «Золота грамота» (*Złota Hramota*) — спеціальний маніфест до українського селянства, виданий 12 квітня 1863 року від імені Національного уряду (*Tymczasowy Rząd Narodowy*). Її назва походить від золотих літер, якими документ було надруковано кирилицею «руською» мовою. «Золота грамота» була безпрецедентним кроком в історії польського визвольного руху: вона не лише визнавала мовну окремішність українського народу, а й обіцяла скасування кріпацтва, надання селянам особистої свободи, права власності на землю без викупу (на відміну від царського маніфесту 1861 року, який передбачав тривалий викупний процес),

¹ Manifest Tymczasowego Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 r., Warszawa 1863

² Jerzy Skowronek, Powstanie styczniowe, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1983, s. 60–70;

створення незалежних від панів селянських судів, а також рівність у правах незалежно від віросповідання¹. Документ свідчить, що польський повстанський уряд намагався врахувати уроки невдачі 1831 року і запропонувати українському селянству реальні соціальні вигоди в обмін на підтримку антиросійського виступу².

На території українських губерній підготовку повстання з липня 1862 року очолював Комітет провінційний на Русі (Komitet Prowincjonalny na Rusi) з центром у Києві, створений з ініціативи Едмунда Ружицького. Комітет, що складався переважно з представників «червоних» і включав діячів, таких як Антоній Яблоновський, спочатку вважав себе самодостатнім центром для координації виступу на Волині, Поділлі та Київщині. У грудні 1862 року, прагнучи уникнути розколу напередодні повстання, він визнав зверхність варшавського Центрального національного комітету, зберігши при цьому автономію у внутрішніх справах. Така організаційна модель свідчить про прагнення поєднати загальнонаціональне польське керівництво з локальною специфікою регіону, де польська шляхта становила абсолютну меншість. Проте саме тут проявилася глибока суперечність: Комітет, що номінально репрезентував «Русь», був цілком польським за своїм персональним складом, а українське населення не отримало в ньому жодного представництва³.

Після початку повстання в Царстві Польському, київський комітет вагався, очікуючи сприятливого моменту, що викликало невдоволення Варшави. Лише у квітні 1863 року, після переговорів з генералом Юзефом Висоцьким, було ухвалено рішення про початок збройних дій на українських землях 8 травня 1863 року. Едмунд Ружицький, який отримав звання генерала, мав очолити кінноту, сформовану з місцевої шляхти та добровольців. Київ на той час став одним із ключових центрів конспірації: після закриття університетів у Варшаві та Вільно студентство зосередилося навколо

¹ Олександр Реєнт, Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.), Київ: Інститут історії України НАН України, 2003, с. 145–147.

² Stefan Kieniewicz, Powstanie styczniowe, Warszawa: PWN, 1972, s. 210–215;

³ Stefan Kieniewicz, Powstanie styczniowe, Warszawa: PWN, 1972, s. 140–145;

Університету Святого Володимира, де діяли як польські патріотичні гуртки, так і початкові осередки українського національного руху¹.

Центральною проблемою, що визначила долю повстання на українських землях, стало ставлення українського селянства. Попри соціальні обіцянки, що містилися в «Золотій грамоті», переважна більшість українських селян не підтримала повстання. Причини цього були комплексними. По-перше, царська адміністрація розгорнула ефективну контрпропаганду: православні священники (російські «попи») поширювали чутки, ніби поляки прагнуть відновити кріпацтво, скасувати надані царем права та покатоличити українське населення. У багатьох місцевостях селяни зустрічали польських емісарів із відвертою ворожістю. Трагічний епізод у Соловіївці (9–10 травня 1863 року), де місцеві селяни вчинили лінч над дванадцятьма польськими агітаторами, які намагалися зачитати «Золоту грамоту», став шокуючим свідченням провалу цієї програми². По-друге, багатовікова пам'ять про соціальне та релігійне гноблення з боку польської шляхти, підсилена подіями Коліївщини, робила українське селянство глибоко недовірливим до будь-яких обіцянок, що виходили від польських панів, навіть якщо ці обіцянки набували форми офіційних урядових декретів.

Не слід, однак, цілком заперечувати наявність української присутності в повстанні. Частина дрібної шляхти, яка ще не втратила зв'язку з народним середовищем, окремі представники козацьких родин та студентська молодь приєдналися до загонів Едмунда Ружицького. (Pamięć Historyczna. Powstanie styczniowe na Ukrainie: Żytomierz w ogniu walki z rosyjskim imperializmem // Pamięć Historyczna. URL: <https://pamiec-historyczna.net/powstanie-styczniowe-na-ukrainie-zytomierz-w-ogniu-walki-z-rosyjskim-imperializmem/>. Дата звернення: 29.04.2026). Окрім того, з боку австрійської Галичини надходила підтримка від польських і частково українських кіл. У Львові було створено

¹ Czyżewski R. Ukraiński wymiar powstania 1863 roku // 160. Rocznica Powstania Styczniowego. URL: <https://powstanie1863-64.pl/artukul/ukrainski-wymiar-powstania-1863-roku/index.htm>. Дата звернення: 24.04.2026

² Stanisław T. Wrona, Chłopi w Powstaniu Styczniowym, Przegląd Historyczny, 1937–1938, s. 544–545.

спеціальний Виділ Міський, який координував допомогу повстанню, хоча галицькі українці загалом зайняли обережну позицію, оскільки вбачали у відновленні польської державності загрозу для власних національних прагнень¹

Показово, що навіть деякі українські інтелектуали, зокрема Михайло Драгоманов, пізніше піддавали польську програму 1863 року гострій критиці. У своїх працях Драгоманов зазначав, що польський рух, попри демократичні гасла, не зумів подолати станового егоїзму шляхти, яка боялася радикального вирішення селянського питання більше, ніж російського абсолютизму². Саме ця подвійність — декларування рівноправності Русі на рівні символів і водночас неготовність визнати українців повноцінним суб'єктом політичного процесу — призвела до того, що повстання на Правобережній Україні обмежилося кількома локальними сутичками на Волині, тоді як Поділля та Київщина майже не були охоплені бойовими діями³.

Якщо узагальнити, то політичні програми польського визвольного руху щодо українських земель у XIX столітті пройшли шлях від повного ігнорування української проблеми до спроб її тактичного врахування, однак так і не змогли подолати фундаментальної суперечності між ідеєю відновлення історичної Речі Посполитої та процесами формування модерної української нації. У добу Листопадового повстання 1830–1831 років домінував жорсткий інкорпораційний підхід, заснований на аристократичному легітимізмі: українські землі розглядалися виключно як «забрані краї», а їхнє руське населення — як регіональна група в межах єдиної польської політичної нації, позбавлена права на окрему суб'єктність. Жодних соціальних чи національних поступок українському селянству запропоновано не було, що закономірно призвело до провалу спроб поширити повстання на

¹ Adamski Ł. Recepcja powstania styczniowego w ukraińskiej myśli politycznej 1864–1914 // Academia.edu. URL: https://www.academia.edu/31606530/Recepcja_powstania_styczniowego_w_ukrai%C5%84skiej_my%C5%9Bli_politycznej_1864_1914. Дата звернення: 25.04.2026

² Драгоманов М. П. Историческая Польша // Собрание политических сочинений. Т. 1. Женева, 1905. С. 250–260

³ Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi. T. 1. Lwów, 1903. S. 299

Правобережну Україну та обмежило виступ локальними шляхетськими заколотами, легко придушеними російською армією.

Гіркий досвід 1831 року змусив наступне покоління польських змовників переглянути своє ставлення до соціального питання на «кресах», що зумовило появу значно більш продуманих програм у період Січневого повстання 1863–1864 років. Було висунуто концепцію «Речі Посполитої Трьох Народів», яка на символічному рівні визнавала руський (український) народ рівноправним учасником майбутньої федерації, а «Золота грамота» вперше в історії польського визвольного руху запропонувала українському селянству конкретні соціальні вигоди — скасування кріпацтва без викупу, право власності на землю, рівність віросповідань. Однак і ця програма лишилася в полоні польського іредентизму, оскільки за своєю суттю була польською інтерпретацією минулого, яка не враховувала реальних процесів формування модерної української нації. Українське населення продовжувало сприйматися не як самостійний суб'єкт політичного процесу, а як об'єкт, чію лояльність можна здобути через соціальні реформи, не визнаючи при цьому права на окремий національний розвиток. Багатовікова пам'ять про соціальне та релігійне гноблення з боку польської шляхти, підсилена ефективною царською контрпропагандою, зумовила те, що переважна більшість українського селянства не підтримала повстання, а Правобережжя знову не стало ареною масового антиросійського виступу.

Таким чином, політичні програми обох повстань щодо українських земель, попри суттєву еволюцію від легітимістського ігнорування до демократичного загравання, виявилися неспроможними подолати прірву між польським історичним проектом та українськими національними прагненнями. Водночас саме цей досвід мав далекосяжні наслідки для обох національних рухів: польські демократи поступово усвідомили необхідність серйозного діалогу з українським рухом, а українські діячі остаточно переконалися, що реалізація їхніх національних прагнень неможлива в рамках польського історичного проекту. Це заклало підвалини для складних і

суперечливих відносин між польським та українським національними рухами в другій половині XIX століття.

3.2. Ставлення українського населення до польських повстань

Проблема ставлення українського населення до польських повстань XIX століття є однією з ключових у дослідженні українсько-польських відносин доби модерного націєтворення. Польські визвольні виступи, спрямовані проти влади Російської імперії, розгорталися на територіях, де проживало значне українське населення, що опинялося в ситуації складного вибору між різними політичними та соціальними орієнтирами. Як засвідчує історіографія, українське суспільство не було однорідним у своїх оцінках цих подій, а його реакція визначалася поєднанням соціальних, національних і конфесійних чинників¹.

Упродовж XIX ст. польські повстання розглядалися польською політичною елітою як етапи відновлення державності, однак для українського населення вони не завжди мали подібне значення. Значною мірою це було пов'язано з історичною пам'яттю про попереднє польське панування та соціальною структурою суспільства, де польська шляхта виступала панівним класом, а українське селянство — залежним². Унаслідок цього польські національні проєкти часто не знаходили широкої підтримки серед українців, оскільки не враховували їхніх інтересів і не пропонували вирішення ключових соціальних проблем.

Водночас не можна зводити ставлення українського населення до польських повстань лише до негативного або байдужого. У різних регіонах і соціальних групах спостерігалися різні форми реакції — від обмеженої підтримки та участі до нейтралітету чи навіть відкритої ворожості. Така

¹ Карліна, О., Хлібовська, Г. (2021). ЛИСТОПАДОВЕ (ПОЛЬСЬКЕ) ПОВСТАННЯ 1830–1831 РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ. Літопис Волині, (24), 151-158. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.24>. Дата звернення: 25.04.2026

² Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси : монографія / за ред. С. В. Віднянського ; [авт. кол. : С. В. Віднянський (відп. ред. та кер. авт. кол.), М. М. Вегеш, О. М. Горенко, О. В. Даниленко та ін.] ; рец. : Г. В. Боряк, І. Б. Дацків, О. П. Машевський ; перед. сл. : С. В. Віднянський ; НАН України, Ін-т історії України. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. — 814 с.

багатовимірність пояснюється як впливом місцевих умов, так і загальноімперською політикою, що активно використовувала міжетнічні суперечності¹.

Ставлення українського населення до Листопадового повстання 1830–1831 рр. було складним, неоднорідним і значною мірою зумовлювалося соціальною структурою суспільства, історичним досвідом українсько-польських відносин, а також політикою Російської імперії щодо Правобережної України. У сучасній історіографії переважає думка, що українське населення не виступало як єдина сила, а його реакція на події польського визвольного руху коливалася від обмеженої підтримки до стриманого нейтралітету або навіть ворожості².

Передусім слід враховувати соціальний поділ українського суспільства. Польське повстання мало виразно шляхетський характер, адже його основною рушійною силою була польська аристократія та частково інтелігенція. На українських землях, зокрема на Правобережжі, значна частина великого землеволодіння належала польській шляхті, тоді як українське селянство перебувало в умовах кріпосної залежності. У зв'язку з цим значна частина селянства сприймала польських повстанців не як визволителів, а як представників соціально панівного прошарку, що зумовлювало недовіру до їхніх намірів³.

Водночас не можна стверджувати, що українське селянство повністю відмежувалося від повстання. У деяких регіонах, зокрема на Волині, зафіксовано випадки співчутливого ставлення до повстанців, а також участі окремих українців у їхніх загонах. Як зазначає І. Ярмошик, частина місцевого населення «зі співчуттям відносилася до дій повстанців», а також

¹ Ярмошик І. І. Польська історіографія 1800–1939 рр. Суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Вид-во «Волинь», 2010.

² Карліна, О., Хлібовська, Г. (2021). ЛИСТОПАДОВЕ (ПОЛЬСЬКЕ) ПОВСТАННЯ 1830–1831 РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ. Літопис Волині, (24), 151–158. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.24>. Дата звернення: 25.04.2026

³ Павлюк В. (2015). Етносоціальні аспекти українсько-польських взаємин у першій половині XIX століття. <https://journals.urau.ua/spup/article/view/166534>. Дата звернення: 25.04.2026

відзначається наявність українців у військових формуваннях повстанців¹. Однак така підтримка була обмеженою і не мала масового характеру.

Однією з ключових причин слабкої підтримки повстання серед українського населення була відсутність чіткої програми, яка б враховувала інтереси українців. Польські політичні кола, що очолювали повстання, здебільшого орієнтувалися на відновлення Речі Посполитої в її історичних кордонах, не пропонуючи українцям окремого політичного чи соціального проєкту. Це призводило до того, що українське населення не бачило у повстанні власної перспективи. Як зазначають дослідники, польські лідери «не врахували інтереси українського населення регіону», що суттєво обмежило можливості залучення широких мас до боротьби².

Важливим чинником була також історична пам'ять про попередні українсько-польські конфлікти, зокрема події XVII–XVIII ст. Для значної частини селянства польська шляхта асоціювалася з соціальним і національним гнобленням. Це створювало психологічний бар'єр, який перешкоджав формуванню союзу між українцями та польськими повстанцями. У цьому контексті навіть антиімперський характер повстання не зміг повністю змінити ставлення українського населення.

Окремо слід розглянути позицію української еліти. На початку XIX ст. українська національна еліта лише формувалася і не мала чітко окресленої політичної програми. Частина освічених верств, особливо тих, що були інтегровані в польське культурне середовище, могла симпатизувати польському руху. Водночас інша частина, орієнтована на російську адміністрацію, займала лояльну до імперії позицію³. Таким чином, і серед еліти не було єдності щодо підтримки повстання.

¹ Ярмошик Іван Військові події на Волині в ході польського листопадового повстання 1830 – 1831 рр. у світлі польської історіографії. Воєнна історія України. Волинь та Полісся.. 2013. рр. 183-188.

² Карліна, О., Хлібовська, Г. (2021). ЛИСТОПАДОВЕ (ПОЛЬСЬКЕ) ПОВСТАННЯ 1830–1831 РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ. Літопис Волині, (24), 151-158. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.24>. Дата звернення: 25.04.2026

³ Радецький, Н. (2022). Руське (українське) питання в польській еміграційній суспільно-політичній думці 1830-1840-х рр. Науково-теоретичний альманах Грані, 25(2), 44-50.

У мемуарних джерелах сучасників також простежується неоднозначність ставлення українського населення до повстання. Зокрема, Михайло Чайковський звертав увагу на те, що польські повстанці не змогли виробити зрозумілих і привабливих для українців гасел, які б сприяли їхній масовій мобілізації. Це ще раз підтверджує тезу про відсутність широкої соціальної бази повстання на українських землях¹.

Варто також підкреслити регіональні відмінності. На Правобережній Україні, де польський вплив був сильнішим, контакти між повстанцями та місцевим населенням були більш інтенсивними. Натомість у Лівобережній Україні та на Слобожанщині повстання не мало значного відгуку. Це пояснюється як віддаленістю від основних центрів подій, так і іншою соціальною структурою населення.

Щодо ставлення українського населення до Січневого повстання 1863–1864 рр. – воно було ще більш складним і суперечливим, ніж у період Листопадового повстання 1830–1831 рр., що зумовлювалося як еволюцією українсько-польських відносин, так і змінами соціально-економічного та політичного становища в регіоні. У сучасній історіографії дедалі частіше наголошується, що це повстання, попри свою масштабність, не стало масовим рухом для українського населення, а в багатьох випадках залишалося для нього чужим або навіть ворожим явищем².

Передусім варто звернути увагу на соціальний контекст. Як і у випадку з попереднім польським повстанням, основною рушійною силою Січневого виступу залишалася польська шляхта та частково інтелігенція. Водночас українське селянство, яке становило переважну більшість населення Правобережної України, продовжувало перебувати у складних соціально-економічних умовах. Попри скасування кріпацтва у 1861 р., становище селян

¹ Фицик І. Польські національні повстання XIX століття в дзеркалі мемуарів сучасників на сторінках часопису «Киев-ская старина». Rozdroża: Europa Środkowa i Wschodnia w refleksjach humanistów. Częstpcowa, Nimań, Poznań, 2016. Т. III. С. 41–60.

² Бовуа, Д. (2023). Повстання в Україні. Не для українців: (пер. З. Борисюк). Український історичний журнал, (3), 48–68.

залишалося нестабільним, а їхні відносини з польськими землевласниками часто були напруженими. У цьому контексті польські повстанці не асоціювалися із силами, здатними покращити становище селянства¹.

Однією з ключових причин відсутності широкої підтримки повстання серед українців була невідповідність його програмних цілей інтересам місцевого населення. Польські політичні діячі, як і раніше, прагнули відновлення Речі Посполитої в історичних кордонах, що включали українські землі. Однак при цьому вони не пропонували українцям чіткої перспективи національного чи соціального визволення. Більше того, у деяких випадках польська шляхта демонструвала зверхнє ставлення до українського селянства, що лише посилювало недовіру².

Історики також звертають увагу на те, що польські повстанці намагалися залучити українське селянство до боротьби, зокрема через обіцянки соціальних реформ. Проте ці зусилля виявилися малоефективними. Як зазначає Н. Соф'як, навіть спроби «наблизити до себе українське населення» не змогли суттєво змінити його ставлення, яке залишалося здебільшого нейтральним або негативним³. Причиною цього була не лише недовіра до польських ініціатив, але й відсутність реальних механізмів реалізації обіцяних змін.

Важливим чинником була також політика Російської імперії, яка після реформ 1860-х рр. намагалася зміцнити свою соціальну базу серед селянства. Імперська влада активно використовувала антипольські настрої, представляючи повстанців як загрозу для стабільності та порядку. У деяких випадках це сприяло тому, що українське селянство не лише не підтримувало

¹ Ярмошик Іван. Участь населення Волинської губернії в польському Січевому повстанні 1863–1864 рр.. Науковий збірник "Велика Волинь". Постаті землі Житомирської. 2015. № 51. pp. 352-357.

² Фицик І. Польські національні повстання XIX століття в дзеркалі мемуарів сучасників на сторінках часопису «Киев-ская старина». Rozdroża: Europa Środkowa i Wschodnia w refleksjach humanistów. Częstocowa, Numań, Poznań, 2016. Т. III. С. 41–60.

³ Соф'як Н. Наслідки Січевого польського повстання 1863–1864 рр. на Волині / Н. Соф'як. Галичина. 2017. Ч. 29-30. С. 333-342.

повстанців, але й могло виступати на боці урядових сил або інформувати владу про діяльність повстанських загонів¹.

Окрему увагу слід приділити регіональному аспекту. Найбільш активні події Січневого повстання на українських землях розгорталися на Правобережжі, зокрема у Волинській, Київській та Подільській губерніях. Саме тут польська шляхта зберігала значний вплив, що створювало певні передумови для поширення повстанського руху. Однак навіть у цих регіонах підтримка з боку українського населення була обмеженою. Як свідчать джерела, участь українців у повстанні мала переважно індивідуальний характер і не переростала у масовий рух².

Слід також враховувати роль історичної пам'яті та етносоціальних суперечностей. Українське селянство зберігало пам'ять про попередні конфлікти з польською шляхтою, що формувало негативне ставлення до будь-яких ініціатив, які асоціювалися з відновленням польського панування. У цьому сенсі Січневе повстання сприймалося не як спільна боротьба проти імперського гноблення, а як спроба відновлення старих соціальних порядків³.

Не менш важливу роль відігравала політика Російської імперії. Російська влада активно використовувала антипольські настрої серед українського селянства, позиціонуючи себе як захисника православного населення від польської шляхти. У ряді випадків це сприяло формуванню лояльності частини українського населення до імперської адміністрації або, принаймні, утриманню від підтримки повстання. Водночас імперська влада застосовувала репресивні заходи, що стримували будь-які прояви симпатії до повстанців⁴.

Неоднозначною була і позиція української інтелігенції, яка в цей період починала активніше формуватися як окрема соціальна група. Частина

¹ Паньків М. (2011). Національне питання у політиці російського уряду на Правобережній Україні. <https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/download/777/565>. Дата звернення: 26.04.2026

² Кривошея І. Спільнота Уманського повіту Київської губернії у Січневому повстанні 1863—1864 рр. Український історичний журнал. 2023. № 3 (570). С. 119—134.

³ Шандра, В., Карліна, О. (2023). Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки. Український історичний журнал, (3), 69—95.

⁴ Там само

українських діячів, особливо тих, хто перебував під впливом польської культури, могла симпатизувати повстанню. Проте значна частина інтелігенції займала обережну або нейтральну позицію, усвідомлюючи відсутність у польському русі чіткої програми щодо українського питання. Водночас формування українського національного руху поступово віддаляло його від польських політичних проєктів¹.

Цікавим є також висвітлення ставлення українського населення до повстання у мемуарних джерелах. У спогадах сучасників часто підкреслюється, що українське селянство ставилося до повстанців із підозрою, а іноді й відкритою ворожістю. Зокрема, відзначається, що селяни нерідко відмовлялися допомагати повстанцям або навіть виступали проти них, що значно ускладнювало діяльність повстанських загонів на українських землях².

Водночас не можна повністю заперечувати факт участі українців у Січневому повстанні. У складі повстанських загонів були представники різних соціальних груп, у тому числі й українського походження. Однак ця участь не була масовою і не мала вирішального впливу на перебіг подій. Більше того, вона часто зумовлювалася не стільки національними мотивами, скільки особистими чи соціальними обставинами.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що ставлення українського населення до Січневого повстання 1863–1864 рр. було переважно стриманим, а подекуди й негативним. Основними чинниками цього були соціальні суперечності між селянством і польською шляхтою, відсутність у повстанців чіткої програми щодо українського питання, а також вплив імперської політики. У порівнянні з Листопадовим повстанням, у 1863–1864 рр. ці тенденції проявилися ще виразніше, що свідчить про поглиблення українсько-польського розмежування у XIX ст. Таким чином, Січневе повстання, попри

¹ Українські виміри Січневого повстання 1863-1864 рр.: колективна монографія / За ред. О. Реєнта, Б. Янишина. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2024. 318 с.

² Фицик І. Польські національні повстання XIX століття в дзеркалі мемуарів сучасників на сторінках часопису «Киев-ская старина». Rozdroża: Europa Środkowa i Wschodnia w refleksjach humanistów. Częstcowa, Humań, Poznań, 2016. Т. III. С. 41–60.

свою значущість у польській історії, не стало подією, яка б отримала широку підтримку серед українського населення, і це значною мірою визначило його перебіг на українських землях.

Узагальнюючи розгляд ставлення українського населення до польських повстань XIX ст., можна дійти висновку, що воно було загалом неоднорідним, але водночас мало спільні риси, які простежуються як під час Листопадового повстання 1830–1831 рр., так і Січневого повстання 1863–1864 рр. В обох випадках визначальну роль відігравали соціальні суперечності, історична пам'ять та відсутність у польському визвольному русі чітко сформульованої програми, яка б враховувала інтереси українського населення. Це зумовлювало те, що українці не сприймали ці повстання як власну боротьбу, а радше як рух, пов'язаний із відновленням польського панування.

Важливим спільним чинником була соціальна структура суспільства: польські повстання мали переважно шляхетський характер, тоді як українське населення було представлене переважно селянством, яке перебувало у напружених відносинах із польськими землевласниками. Це формувало недовіру до повстанців і значною мірою пояснює відсутність масової підтримки. Якщо у 1830–1831 рр. ще спостерігалися окремі випадки співчуття або участі українців у повстанні, то у 1863–1864 рр. ця дистанція лише посилилася, що свідчить про поглиблення українсько-польського соціального та національного розмежування.

Крім того, значний вплив на позицію українського населення мала політика Російської імперії, яка використовувала антипольські настрої та прагнула залучити селянство на свій бік. У результаті українське населення часто займало позицію нейтралітету або навіть лояльності до імперської влади, розглядаючи її як менше зло порівняно з можливим відновленням польського домінування. Таким чином, обидва повстання не змогли перерости у спільний визвольний рух народів регіону.

Отже, ставлення українського населення до польських повстань XIX ст. можна охарактеризувати як переважно стримане, локально варіативне, але в

цілому позначене відсутністю широкої підтримки. Це стало одним із чинників поразки польських визвольних змагань на українських землях і водночас засвідчило формування окремої української соціальної та національної позиції, яка не збігалася з польськими політичними проєктами того часу.

3.3. Наслідки повстань для українського національного руху

Польські національно-визвольні повстання XIX ст. сучасній історіографії розглядаються як один із чинників, що сприяв трансформації міжетнічних відносин, зміцненню імперської політики Росії та формуванню нових ідейних орієнтирів серед української інтелігенції. Водночас важливо підкреслити, що їхній вплив на український національний рух був неоднозначним і проявлявся як у стримуванні його розвитку, так і у створенні передумов для його подальшого становлення.

Поразка Листопадового повстання 1830–1831 рр. мала суттєві та багатовимірні наслідки для українських земель, що перебували у складі Російської імперії, насамперед для Правобережної України. Ці наслідки проявилися у політичній, соціальній, економічній та культурній сферах, а також вплинули на подальший розвиток українського національного руху. У сучасній історіографії наголошується, що саме після подій 1830–1831 рр. імперська влада значно активізувала свою політику інтеграції та контролю над регіоном, що мало довготривалі наслідки для місцевого населення¹.

Одним із ключових наслідків стало посилення репресивної політики Російської імперії щодо польської шляхти, яка була основною соціальною базою повстання. Після його придушення значна частина польських землевласників зазнала конфіскації маєтків, депортацій або інших форм покарань. Як зазначають дослідники, конфіскація маєтків учасників повстання стала одним із головних інструментів імперської політики на Правобережжі².

¹ Левченко Л. (2023). Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів за відновлення державності Польщі (1830–1874 рр.). Архіви України. <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/188>

² Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 69–95.

Це призвело до часткового перерозподілу земельної власності та зміни соціальної структури регіону.

Водночас ці процеси безпосередньо вплинули і на українське селянство. З одного боку, ослаблення позицій польської шляхти могло створювати певні передумови для полегшення становища селян, однак на практиці це не призвело до кардинальних змін. Російська адміністрація не ставила за мету соціальне визволення українського селянства, а лише прагнула зміцнити власний контроль над регіоном. Таким чином, селянство залишалося у залежному становищі, хоча й у дещо змінених умовах¹.

Важливим наслідком стало також посилення русифікаційної політики на українських землях. Після повстання імперська влада почала активніше впроваджувати заходи, спрямовані на обмеження польського культурного та освітнього впливу. Зокрема, було ліквідовано або реорганізовано ряд освітніх установ, які перебували під впливом польської культури, а також посилено контроль над діяльністю Римо-католицької церкви. Як зазначає І. Шостак, після повстання відбулися суттєві зміни у становищі католицьких інституцій на українських землях, що було частиною ширшої політики імперії².

Ці заходи мали подвійний ефект. З одного боку, вони сприяли послабленню польського впливу, який традиційно домінував на Правобережжі. З іншого боку, вони не означали автоматичного розвитку української культури чи національної самосвідомості, оскільки імперська політика була спрямована передусім на русифікацію, а не на підтримку українського елементу. Таким чином, українське населення опинилося між двома культурно-політичними впливами – польським і російським.

Окремо слід відзначити зміни у міжетнічних відносинах у регіоні. Поразка повстання поглибила дистанцію між польською шляхтою та українським селянством. Як підкреслює Б. Гудь, події 1830–1831 рр. сприяли

¹ Філінюк А. (2016). Соціально-станові трансформації польської меншини у Правобережній Україні. Інтермарум. <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/103541>. Дата звернення: 26.04.2026

² Шостак І. (2016). Римо-Католицька Церква на українських землях у складі Російської імперії протягом XIX ст. <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/6674/>. Дата звернення: 26.04.2026

загостренню етносоціальних суперечностей, які й без того існували у регіоні¹. У свідомості значної частини українського населення польська шляхта дедалі більше асоціювалася з соціальним гнобленням і політичними амбіціями, що не враховували інтересів українців.

Водночас для польського середовища поразка повстання стала поштовхом до переосмислення своїх політичних стратегій, у тому числі щодо українських земель. Частина польських діячів почала усвідомлювати необхідність врахування інтересів місцевого населення, однак ці процеси розгорталися поступово і не мали негайного впливу на ситуацію у 1830–1840-х рр.².

Не менш важливим наслідком стало посилення адміністративного контролю над українськими землями. Російська влада прагнула унеможливити повторення подібних виступів, тому значно зміцнила систему управління, розширила повноваження місцевих органів влади та посилила нагляд за населенням. Це включало як військові, так і поліцейські заходи, що обмежували будь-які прояви політичної активності.

У контексті розвитку українського національного руху наслідки Листопадового повстання були суперечливими. З одного боку, придушення повстання та посилення імперського контролю обмежували можливості для будь-якої політичної діяльності, включаючи українську. З іншого боку, саме ці події сприяли поступовому усвідомленню українською інтелігенцією необхідності формування власного національного проєкту, відмінного як від польського, так і від російського.

У цьому сенсі важливим є те, що Листопадове повстання продемонструвало обмеженість польського визвольного руху як чинника, здатного об'єднати різні народи регіону. Відсутність підтримки з боку українського населення стала одним із факторів його поразки і водночас

¹ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття : [монографія]. Львів : П.П. «Інформація. Поступ. Перспективи», 2006. 448 с.

² Ярмошик І. І. Польська історіографія 1800-1939 рр. Суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Вид-во «Волинь», 2010. 512 с.

показала, що українці мають власні соціальні та національні інтереси. Це стало важливим уроком для подальшого розвитку української політичної думки.

Крім того, події 1830–1831 рр. вплинули на формування історичної пам'яті українського суспільства. Вони закріпили у свідомості багатьох українців уявлення про польські повстання як рухи, що не враховують їхніх інтересів. Це, у свою чергу, вплинуло на ставлення до наступних польських виступів, зокрема Січневого повстання 1863–1864 рр., яке вже зустріло ще меншу підтримку з боку українського населення.

Що ж до поразки Січневого повстання - це мало значно глибші та системніші наслідки для українських земель, ніж попередній польський виступ, що пояснюється як масштабом подій, так і змінами в політиці Російської імперії у другій половині XIX ст. У науковій літературі наголошується, що саме після 1863 р. відбулося остаточне оформлення нової моделі імперського управління Правобережною Україною, яка поєднувала репресивні заходи з активною русифікаційною політикою¹.

Передусім, одним із найбільш відчутних наслідків стало різке посилення адміністративного та політичного контролю з боку російської влади. Після придушення повстання імперський уряд прагнув унеможливити будь-які нові виступи, особливо на прикордонних територіях, до яких належали українські землі. Як зазначає Н. Соф'як, події 1863–1864 рр. суттєво вплинули на взаємини у трикутнику «російська влада – польський рух – українське населення», що призвело до зміцнення позицій імперії та ослаблення польського елемента². У практичному вимірі це означало розширення повноважень адміністрації, активізацію діяльності поліції та жандармерії, а також посилення цензури.

Значні зміни відбулися і в соціальній структурі регіону. Польська шляхта, яка була головною соціальною опорою повстання, зазнала нових

¹ Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / В. С. Шандра. Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 106-119.

² Соф'як Н. Наслідки Січневого польського повстання 1863–1864 рр. на Волині / Н. Соф'як. Галичина. 2017. Ч. 29-30. С. 333-342.

репресій: конфіскації маєтків, обмеження прав та політичного впливу. Це призвело до поступового витіснення польського землеволодіння з Правобережної України та створило умови для посилення російського елементу в управлінні краєм¹. Водночас частина земель переходила до російських чиновників або лояльних до імперії осіб, що змінювало баланс сил у регіоні.

Однак ці процеси мали неоднозначний вплив на українське селянство. З одного боку, ослаблення польської шляхти могло виглядати як позитивний фактор, адже саме вона традиційно асоціювалася з соціальним гнобленням. З іншого боку, імперська влада не ставила за мету реальне покращення становища селян, а використовувала ситуацію для зміцнення власного контролю. Як підкреслює В. Шандра, реформи після 1863 р. не стільки сприяли соціальному визволенню українців, скільки були інструментом політичної стабілізації регіону².

Одним із найважливіших наслідків Січневого повстання для українського національного руху стало посилення русифікаційної політики. Саме у відповідь на ці події було запроваджено Валувський циркуляр 1863 р., який обмежував використання української мови у друці та освіті. У подальшому ці обмеження лише посилювалися, що значно ускладнювало розвиток української культури та національної свідомості³. Таким чином, повстання стало своєрідним каталізатором репресивних заходів, спрямованих не лише проти поляків, але й проти українського руху.

Водночас варто відзначити, що ці репресії мали і зворотний ефект. Частина української інтелігенції почала усвідомлювати необхідність більш чіткого формулювання власної національної програми. Як зазначається у колективній монографії сучасних дослідників, одним із наслідків Січневого

¹ Конарівська Юлія (2017) Проблематика Польського визвольного руху середини XIX століття на Правобережній Україні у роботах українських істориків початку XXI ст. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. № 19. pp. 300-306.

² Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / В. С. Шандра. Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 106-119.

³ Казакевич О. Валувський циркуляр 1863 року в історіографічних оцінках / О. Казакевич. Етнічна історія народів Європи. 2013. Вип. 40. С. 69-74.

повстання стало прискорення процесу формування модерної української національної ідеї¹. Український рух поступово дистанціювався як від польського, так і від російського політичного проєктів, що стало важливим етапом його еволюції.

Не менш важливим наслідком було загострення міжетнічних відносин у регіоні. Події 1863–1864 рр. остаточно закріпили недовіру між польським і українським населенням, яка формувалася ще з попередніх десятиліть. У свідомості українського селянства польський рух асоціювався з намаганням відновити старі порядки, тоді як російська влада позиціонувала себе як гарант стабільності. Це, у свою чергу, впливало на подальший розвиток українсько-польських відносин і зменшувало можливості для співпраці².

У культурній сфері наслідки Січневого повстання також були відчутними. Посилення цензури та контроль над освітніми установами обмежували можливості розвитку української культури. Водночас ліквідація польського впливу в освіті створювала нові умови, у яких українська інтелігенція змушена була шукати власні форми культурної діяльності. Це сприяло появі нових ініціатив, зокрема у сфері літератури, науки та громадського життя.

Особливу роль у цей період відіграє так званий «хлопоманський рух», представники якого намагалися налагодити контакт із українським селянством і сприяти розвитку національної культури. Проте після Січневого повстання російська влада почала розглядати будь-які подібні ініціативи як потенційно небезпечні, що призвело до переслідування їхніх учасників³. Тобто, навіть помірковані форми національної активності підпадали під підозру.

¹ Реєнт О. П., Янишин Б. М. (ред.). Українські виміри Січневого повстання 1863–1864 рр. : колективна монографія. Рига : Baltija Publishing, 2024. С. 95

² Сінкевич Є. Г. Архівні джерела про підтримку Січневого повстання 1863–1864 рр. мешканцями Херсонської губернії Російської імперії та наслідки цих подій для визвольного руху / Є. Г. Сінкевич. Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2022. Вип. 39. С. 74–80.

³ Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / В. С. Шандра. Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 106–119.

У довгостроковій перспективі наслідки Січневого повстання сприяли формуванню нової політичної ситуації на українських землях. Польський вплив значно послабився, а російська влада зміцнила свої позиції. Проте водночас відбувалося поступове зростання української національної свідомості, яке, хоча й стримувалося репресіями, не було повністю зупинене. Як зазначають дослідники, саме у другій половині XIX ст. закладаються основи модерного українського руху, який згодом відіграв важливу роль у політичних подіях початку XX ст.¹ (Педич В. та ін., 2024).

Отже, аналіз наслідків Листопадового (1830–1831 рр.) та Січневого (1863–1864 рр.) повстань дозволяє зробити висновок, що вони мали суттєвий, хоча й суперечливий вплив на розвиток українського національного руху. Обидва повстання спричинили посилення імперської політики Російської держави на українських землях, що проявлялося у розширенні адміністративного контролю, репресіях та активізації русифікаційних заходів. У короткостроковій перспективі це стримувало будь-які прояви національної активності та обмежувало розвиток української культури й освіти.

Водночас важливо підкреслити, що ці події сприяли трансформації соціально-політичної ситуації в регіоні. Ослаблення польського впливу, зокрема на Правобережній Україні, призвело до зміни балансу сил і створило нові умови для формування української інтелігенції. Польський визвольний рух, який не враховував інтересів українського населення, поступово втрачав привабливість, що сприяло дистанціюванню українців від польських політичних проєктів.

У довгостроковій перспективі наслідки повстань мали також конструктивний вплив. Вони продемонстрували необхідність формування власної національної програми, що враховувала б специфіку українського суспільства. Попри репресивну політику імперії, саме у другій половині XIX ст. відбувається поступове становлення модерного українського

¹ Реєнт О. П., Янишин Б. М. (ред.). Українські виміри Січневого повстання 1863–1864 рр. : колективна монографія. Рига : Baltija Publishing, 2024. С. 95

національного руху, який починає усвідомлювати себе як окрему політичну силу.

Таким чином, польські повстання XIX ст. стали важливим фактором історичного розвитку українських земель. Вони одночасно стримували розвиток українського руху та створювали передумови для його подальшої еволюції, що свідчить про їхній складний і неоднозначний характер у контексті української історії.

ВИСНОВКИ

Висновки проведеного дослідження дають можливість комплексно оцінити місце українського питання у польських національно-визвольних повстаннях XIX століття, а також визначити їхній вплив на формування українського національного руху. Розглянуті події - Листопадове повстання 1830–1831 рр. та Січневе повстання 1863–1864 рр. - засвідчують складність і суперечливість українсько-польських взаємин у період становлення модерних націй у Центрально-Східній Європі. Водночас вони демонструють, що українські землі були не лише ареною боротьби, але й важливим чинником політичних проєктів польського визвольного руху.

Передусім варто підкреслити, що обидва повстання мали виразно польський характер і були спрямовані на відновлення державності Речі Посполитої. Однак ця мета передбачала включення українських територій до майбутньої польської держави без належного врахування інтересів місцевого населення. Саме це стало однією з ключових причин обмеженої підтримки повстань серед українців. Польські політичні еліти, попри окремі спроби реформування своїх програм, не змогли виробити чіткої та привабливої концепції, яка б інтегрувала українське населення як рівноправного суб'єкта політичного процесу. У результаті українці здебільшого залишалися осторонь цих подій або займали нейтральну позицію.

Аналіз історичних передумов показує, що обидва повстання були зумовлені не лише внутрішніми процесами у польському суспільстві, але й ширшим європейським контекстом. Ідеї націоналізму, боротьби за незалежність та політичні трансформації після наполеонівських війн створили підґрунтя для активізації польського визвольного руху. Водночас українські землі, перебуваючи у складі Російської імперії, опинилися у складному становищі, де перетиналися інтереси різних політичних сил. Це зумовило специфіку перебігу повстань на цих територіях та визначило їхні наслідки.

Особливу увагу в роботі було приділено ставленню українського населення до польських повстань. Дослідження показало, що воно не було

однорідним і залежало від соціальних, регіональних та історичних чинників. Українське селянство, яке становило більшість населення, здебільшого не підтримувало повстанців через глибокі соціальні суперечності з польською шляхтою. Історична пам'ять про попередні конфлікти, а також відсутність реальних гарантій покращення становища селянства з боку повстанців формували недовіру до польського руху. У той же час частина української інтелігенції могла виявляти певну симпатію до ідей визвольної боротьби, однак ця підтримка не мала масового характеру.

Важливим висновком є те, що польські повстання не змогли стати об'єднавчим чинником для народів регіону. Навпаки, вони сприяли подальшому розмежуванню українського та польського національних рухів. Це розмежування проявлялося не лише у політичній площині, але й у соціальній та культурній сферах. Українці дедалі більше усвідомлювали власну окремішність і необхідність формування самостійної національної програми, яка б відповідала їхнім інтересам.

Окремо слід наголосити на ролі Російської імперії у цих процесах. Поразка обох повстань призвела до посилення імперського контролю над українськими землями. Російська влада активно використовувала антипольські настрої, водночас проводячи політику русифікації та обмеження будь-яких проявів національного життя. Особливо це проявилось після Січневого повстання, коли було запроваджено низку обмежень щодо української мови та культури. Український національний рух опинився під подвійним тиском - як з боку польських політичних амбіцій, так і з боку російської імперської політики.

Разом з тим, незважаючи на репресивний характер імперської політики, наслідки польських повстань не можна оцінювати лише негативно для українського руху. Вони також відіграли певну стимулюючу роль у його розвитку. Усвідомлення того, що жоден із зовнішніх політичних проєктів не враховує повною мірою українських інтересів, сприяло формуванню власної національної ідеї. У другій половині XIX століття відбувається поступове

становлення української інтелігенції, розвиток культурницьких ініціатив та поширення ідей національного відродження.

Не менш важливим є і той факт, що польські повстання вплинули на трансформацію соціальної структури українських земель. Ослаблення польської шляхти, яка традиційно відігравала домінуючу роль на Правобережжі, створило нові можливості для змін у суспільстві. Хоча ці зміни не завжди мали безпосередньо позитивний характер для українців, вони сприяли поступовому переформатуванню соціальних відносин та відкривали простір для нових форм політичної активності.

У підсумку можна стверджувати, що польські національно-визвольні повстання XIX століття стали важливим етапом у розвитку українського національного руху, хоча й не у прямому сенсі. Вони не забезпечили українцям політичних здобутків і не сприяли безпосередньому визволенню, проте створили умови для переосмислення власного місця у системі міжнародних і міжнаціональних відносин. Українське суспільство поступово переходило від пасивної позиції до активнішого усвідомлення своїх інтересів і потреб.

Результати дослідження дозволяють зробити висновок, що українське питання у польських повстаннях XIX століття було важливим, але недостатньо врахованим елементом політичних процесів того часу. Це, у свою чергу, зумовило обмежену підтримку повстань серед українського населення та визначило їхній перебіг на українських землях. Водночас ці події стали важливим чинником формування української національної ідентичності, оскільки сприяли усвідомленню необхідності власного політичного та культурного розвитку.

Отже, можна дійти загального висновку, що польські повстання 1830–1831 та 1863–1864 рр. мали комплексний і суперечливий вплив на українські землі. Вони одночасно виступали як фактор дестабілізації та як каталізатор змін, що у довгостроковій перспективі сприяло становленню українського національного руху як самостійного явища. Саме через призму цих подій

можна краще зрозуміти процеси формування модерної української нації та її місце у європейському історичному контексті XIX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Баженов Л.В. Восстание 1830 – 1831 гг. на Правобережной Украине: дис. ... канд. ист. наук. К., 1973. 222 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К. : Критика, 1998. 334 с.
3. Бовуа, Д. (2023). Повстання в Україні. Не для українців: (пер. З. Борисюк). Український історичний журнал, (3), 48–68.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К. : Інтел, 1996. 415 с.
5. Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академія, 1999. 568 с.
6. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 1998. 614 с.
7. Бочковський Ольгерд. Національна справа. Вибрані праці / упоряд. та прим. Ю. Шаповал. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2002. С. 144.
8. Братчиков А. Погляд на минуле і сучасне Волині // Волинські губернські відомості : газета. Житомир : Типографія Губернського правління, 1867. № 2. Частина неофіційна. С. 7.
9. Вежховский М. Польское национально-освободительное движение в Царстве Польском, Литве, Беларуссии и на Украине и русско-польские революционные связи 1830–1849 гг. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. М., 1958. 19 с.
10. Восстание 1863 года: Материалы и документы. – К., 1963. – Т. I: Общественно-политическое движение на Украине в 1856 – 1862 гг. – С. 258.
11. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. К. : Генеза, 1998. 249 с.
12. Громакова Н.Ю. Визвольний рух поляків в українських землях: від конспіративної діяльності до повстанської боротьби. Вчені записки

Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2018. Т. 29 (68). No 3. С. 1–6.

13. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття : [монографія]. Львів : П.П. «Інформація. Поступ. Перспективи», 2006. 448 с.

14. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. Харків : Акта, 2017. 490 с.

15. Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 15 зв.

16. Держархів Житомирської обл. Ф. 178. Оп. 7. Спр. 2398. Арк. 148–149.

17. Державний архів Житомирської області. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 87–89 зв.

18. Дорошенко Д. Нарис історії України; вид. 2-е. Київ : Глобус, 1992. Т. II. Від половини ХVІІ століття. 349 с.

19. Драгоманов М. П. Историческая Польша //Собрание политических сочинений. Т. 1. Женева, 1905. С. 250–260

20. Дядиченко В.А. Історія Української РСР : навчальний посібник для студ. неістор. ф-тів вузів УРСР / за ред К.К. Дубини. Київ : Київський університет, 1965. 455 с.

21. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. Житомир : Полісся, 2010. 454 с.

22. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с

23. Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року // Мислене древо. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Miscellanea/Rebellion1863.html> (дата звернення: 22.04.2026).

24. Земський Ю. Польський, російський та український проекти націотворення щодо Правобережної України середини XIX ст.: Дисертація д-ра іст. наук: 07.00.02 / 2012. – С. 245

25. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей : в 3 т. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1956–1956. Т. 2. 1956. 884 с.

26. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях / [под. ред. П.А. Зайончковского]. М., 1977. Т. 2. Ч. 1. С. 351

27. Історія Центрально-Східної Європи, за редакцією Л. Зашкільняка, Львів 2001, 658 с. 18

28. Калыгина В. Нееловы. Николай Дмитриевич Неелов. [Електронний ресурс] // культурное наследие земли Смоленской.

29. Карліна О.М. Жінки в громадському житті Волині в 30–60-х рр. XIX ст. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2014. No 7 (284). С. 1349.

30. Карліна, О., Хлібовська, Г. (2021). ЛИСТОПАДОВЕ (ПОЛЬСЬКЕ) ПОВСТАННЯ 1830–1831 РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ. Літопис Волині, (24), 151-158. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.24>. Дата звернення: 25.04.2026

31. Казакевич О. Валуєвський циркуляр 1863 року в історіографічних оцінках / О. Казакевич. Етнічна історія народів Європи. 2013. Вип. 40. С. 69-74.

32. Кєневїч С. Повстання стїчневе / Stefan Kieniewicz. Powstanięczy. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. С. 45.

33. Клебовский Р. К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 году. Киевская старина. 1905. Т. 89. Июнь. С. 424–467.

34. Конарівська Юлія (2017) Проблематика Польського визвольного руху середини XIX століття на Правобережній Україні у роботах українських істориків початку початку XXI ст. Україна–Європа–Світ. Міжнародний

збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. № 19. pp. 300-306.

35. Кривошея І. І. Польське національне повстання 1863–1864 pp. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Умань, 2017. С.142

36. Крушинський Л. Історичний нарис Волині // Праці Волинського губернського статистичного комітету на 1867 рік. Житомир : Типографія Шадова і Санкевича, 1867. Т. 1. С. 148.

37. Козій О. І., Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 і 1863 років. Автореферат дис. канд. іст. наук, Львів 1997, та ін.

38. Конарівська Ю. Листопадове повстання 1830–1831 pp. на Правобережній Україні в історичній літературі ХІХ – початку ХХ ст. Переяславський літопис. 2017. Вип. 11. С. 66–72.

39. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в Х—ХІХ ст. // Український історичний журнал. 1991. № 12. С. 52-58

40. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. С. 489

41. Левицкий О. Эпизод из истории польского мятежа 1831 года на Киевщине. Киевская старина. 1899. Т. 65. Апрель. С. 90–11.

42. Левченко Л. (2023). Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів за відновлення державності Польщі (1830–1874 pp.). Архіви України. <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/188>

43. Липский И. Польский мятеж 1831 года по документам Волынской духовной консистории. Волынское губернские ведомости. 1884. No 8. С. 273–285

44. Лубяновский Ф. П. Воспоминания Федора Петровича Лубяновского // Русский архив. 1872. № 1. С. 98 – 185.

45. Лубяновский Ф. П. Воспоминания Федора Петровича Лубяновского // Русский архив. 1872. № 3 і 4. С. 449 – 533.

46. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. Киев : Вища школа. 1979. 151 с.
47. Марахов Г. І. Польське повстання 1863 р. на Правобережній Україні. Київ : Видавництво Київського університету, 1967. С. 115
48. Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.) [під. ред. В. Антоновича / пер. з рос. Т. Завгородньої; передм. В. Мороза]. Дніпропетровськ: Січ, 2005. 219 с.
49. Минцлов С. Р. Обзор записок, дневников, воспоминаний писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке. Новгород, 1911. Вып. 2 – 3. № 2704, С. 140.
50. Миско М. Польское восстание 1863 г. М. : Изд-во АН СССР, 1962. 336 с.
51. Неелов Н. Д. Воспоминания о Польской войне 1831 года: Из записок покойного Н. Д. Неелова. СПб.: тип. В. А. Полетики, 1878. 290 с.
52. Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. Острог : Вид-во «Острозька академія», 2000. 184 с.
53. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – Львів. – 1997. – № 10. – С. 114
54. Павлюк В.В. Римо-католицька церква у суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія: Історичне краєзнавство. 2011. Вип. 4. С. 138–144.
55. Павлюк В. (2015). Етносоціальні аспекти українсько-польських взаємин у першій половині XIX століття. <https://journals.urau.ua/spup/article/view/166534>. Дата звернення: 25.04.2026
56. Паньків М. (2011). Національне питання у політиці російського уряду на Правобережній Україні.

<https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/download/777/565>. Дата звернення: 26.04.2026

57. Повстання 1863 року : матеріали і документи. Т. 2 : Суспільно-політичний рух в Україні у 1863–1864 рр. / редкол. В. Королюк [та ін.]. Київ, 1964.

58. Полонська-Василенко Н. Історія України; 3-є вид. Київ : Либідь, 1995. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 606 с.

59. Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К. : КНТ, 2017. 264 с.

60. Походные и путевые записки, веденные во время польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: тип. Плюшара, 1832. 171 с.

61. Пузыревский А. К. Польско-русская война 1831 г. 2-е изд., перераб., испр. и доп. СПб. 1890. Т. 1. 450; Т. 2. 195 с.

62. Радецький, Н. (2022). Руське (українське) питання в польській еміграційній суспільно-політичній думці 1830-1840-х рр. Науково-теоретичний альманах Грані, 25(2), 44-50.

63. Реєнт О. П., Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.), Київ: Інститут історії України НАН України, 2003, с. 145–147.

64. Реєнт О. П., Янишин Б. М. (ред.). Українські виміри Січневого повстання 1863–1864 рр. : колективна монографія. Рига : Baltija Publishing, 2024. С. 95

65. Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період : підручн. для студентів іст. фак. вузів. Київ : Вища школа, 1978. 576 с.

66. Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. : зб. документів і матеріалів / [відп. ред. М. А. Лещенко]. К. : Наук. думка, 1985. 504 с.

67. Сергієнко Г. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850. К. : Наукова думка, 1971. 300 с.

68. Сінкевич Є. Г. Архівні джерела про підтримку Січневого повстання 1863-1864 рр. мешканцями Херсонської губернії Російської імперії та наслідки

цих подій для визвольного рух / Є. Г. Сінкевич. Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2022. Вип. 39. С. 74-80.

69. Скрипник А.Ю. Мілітарне протистояння у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. на Правобережній Україні. Військово-науковий вісник. 2018. Вип. 3. С. 47–60.

70. Смит Ф. История польского восстания и войны 1830 и 1831 годов. Санкт-Петербург, 1863, Т. 1. 497 с.; Т. 2. 496 с.; Т. 3. 768.

71. Соф'як Н. Наслідки Січневого польського повстання 1863–1864 рр. на Волині / Н. Соф'як. Галичина. 2017. Ч. 29-30. С. 333-342.

72. Тинченко Я. Польські повстанські загони на Правобережжі України 1863—1864 рр. у світлі джерел // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 61

73. Український інститут національної пам'яті. 1863 – розпочалося Січневе повстання // Історичний календар. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/22/1863-rozpochalosya-sichneve-povstannya> (дата звернення: 22.04.2026).

74. Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси : монографія / за ред. С. В. Віднянського ; [авт. кол. : С. В. Віднянський (відп. ред. та кер. авт. кол.), М. М. Вегеш, О. М. Горенко, О. В. Даниленко та ін.] ; рец. : Г. В. Боряк, І. Б. Дацків, О. П. Машевський ; перед. сл. : С. В. Віднянський ; НАН України, Ін-т історії України. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. — 814 с.

75. Усенко П. Г., Идеиное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50–60-е гг. XIX в.), Киев 1985.

76. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 47. Іст. праці. – С. 191 – 241

77. Фицик І. Д. Мемуари польської шляхти як джерело з історії Правобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століття // Чорноморський літопис. 2014, Вип. 10. С. 142 – 149.

78. Фицик І. Польські національні повстання XIX століття в дзеркалі мемуарів сучасників на сторінках часопису «Киев-ская старина». Rozdroża: Europa Środkowa i Wschodnia w refleksjach humanistów. Częstpcowa, Humań, Poznań, 2016. Т. III. С. 41–60.

79. Філінюк А. (2016). Соціально-станові трансформації польської меншини у Правобережній Україні. Інтермарум. <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/103541>. Дата звернення: 26.04.2026

80. Хитровська Ю. В. Підготовка до польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. в Царстві Польському та її особливості на Правобережній Україні // Сторінки історії : збірник наукових праць. 2018. Вип. 46. С. 4 ЦДІАК. До 150-річчя початку Польського повстання 1863–1864 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskiego_povstannya_1863-1864.php (дата звернення: 23.04.2026). 5–54

81. Чайковский М. С. Записки (Мехмед-садык паши) // Русская старина. 1896. Т. 86. № 5. С. 391 – 405;

82. Чайковский М. С. Записки (Мехмед-садык паши) // Русская старина. Т. 87. № 8. С. 367 – 404.

83. Чалий М. К. Записки украинца изъ времени польскаго возстанія 1861–1864 года. Кієвъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1869. С. 74

84. Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 69–95.

85. Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / В. С. Шандра. Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 106-119.

86. Шостак І. Громадянсько-політична позиція волинського та подільського римо-католицького духовенства у польських повстаннях 1830–31 та 1863 років. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 233–239.

87. Ярмошик І. І. Військові події на Волині в ході польського листопадового повстання 1830 – 1831 рр. у світлі польської історіографії // Воєнна історія України. Волинь та Полісся. Науковий збірник. К., 2013. С. 183 – 188.

88. Ярмошик І. І. Польська історіографія 1800-1939 рр. Суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Вид-во «Волинь», 2010.

89. Adamski Ł. Recepcja powstania styczniowego w ukraińskiej myśli politycznej 1864–1914 // Academia.edu. URL: https://www.academia.edu/31606530/Recepcja_powstania_styczniowego_w_ukrai%C5%84skiej_my%C5%9Bli_politycznej_1864_1914. Дата звернення: 25.04.2026 512 с.

90. Anc B. Ze wspomnień powstańca // Bolesław i Józefa Anc: Z lat nadziei i walki 1861–1864. Brody, 1907. S. 123–145.

91. Bartkowski J. Wspomnienia z powstania 1831 roku i pierwszych lat emigracji / Jan Bartkowski. oprac. Eugeniusz Sawrymowicz. Kraków : Wydaw. Literackie, 1967. 527 s.

92. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia... – T. 2. – S. 483 – 503.

93. Bobrowski T. Listy do Conrada. – Warszawa, 1981.

94. Czajkowski M. Kilka słów o rusinach w roku 1831 // Ruch Literacki. 1930. R. 5. N 10. S. 314 – 317.

95. Czyżewski R. Ukraiński wymiar powstania 1863 roku // 160. Rocznica Powstania Styczniowego. URL: <https://powstanie1863-64.pl/artukul/ukrainski-wymiar-powstania-1863-roku/index.htm>. Дата звернення: 24.04.2026

96. Daniel Beauvois, *The Noble, the Serf and the Revizor: The Polish Nobility Between Tsarist Imperialism and Ukrainian Masses (1831–1863)*, Amsterdam, 1991;

97. Dwernicki J. Pamiętniki generała Józefa Dwernickiego. Lwów: nakład i wydanie L. Płagowskiego, 1870. 156 s.
98. Iwański August. Pamiętniki (1832–1876) / Oprac. W. Zawadzki. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. S. 341-345
99. Jerzy Skowronek, Powstanie styczniowe, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1983, s. 60–70;
100. Władysław Zajewski, Powstanie styczniowe 1863–1864, Warszawa: Trio, 1998, s. 110–115.
101. Lelewel J. Polska, dzieje i rzeczy jej. Poznań, 1864. T. XX. 186 s.
102. Levchenko L. Polityka represyjna władz rosyjskich wobec uczestników ruchów na rzecz odbudowy państwowości polskiej (1830–1874) // Ukraina-Polska. Historia i współczesność. 2023. T. 15. S. 45–68
103. Manifest Tymczasowego Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 r., Warszawa 1863
104. Mickiewicz Wł. Pamiętniki. T. II. 1862–1870. Warszawa : Gebethner i Wolff , 1927. S. 48.
105. Pacek J., Suliński J. (red.). Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864. Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. S. 30–32.
106. Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi. T. 1. Lwów, 1903. S. 299
107. Rafalski Ludwik. Podróż po powiecie ostrońskim guberni wołyńskiej w latach 1864 i 1865. Poczajów : Drukarnia Poczajowskiej Ławry, 1872. S. 184–187
108. Różycki K. Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. T. 1. Paryż: w księgarni i drukarni polskiej, 1837. XII, 340 s.; T. 2. Paryż: w księgarni i drukarni polskiej, 1838. X, 402 s.
109. Stanisław T. Wrona, Chłopi w Powstaniu Styczniowym, Przegląd Historyczny, 1937–1938, s. 544–545.

110. Stefan Kieniewicz, Powstanie listopadowe, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983, s. 120–125.

111. Władysław A. Serczyk, Historia Ukrainy, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990, s. 203

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена дослідженню українського питання у польських повстаннях 1830–1831 та 1863–1864 років. Під українським питанням розуміється ставлення польського визвольного руху до українських земель та українського населення.

У роботі проаналізовано передумови, перебіг і наслідки Листопадового та Січневого повстань на українських землях, політичні програми польського руху та реакцію українського населення на повстання.

Особливу увагу приділено соціальним і національним суперечностям між польською шляхтою та українським селянством, а також впливу повстань на формування української національної свідомості.

Ключові слова: польські повстання, українське питання, польський визвольний рух, Правобережна Україна, українсько-польські відносини.

SUMMARY

This thesis examines the Ukrainian question in the Polish uprisings of 1830–1831 and 1863–1864. The term ‘Ukrainian question’ refers to the attitude of the Polish liberation movement towards Ukrainian lands and the Ukrainian population.

The thesis analyses the preconditions, course and consequences of the November and January Uprisings in Ukrainian lands, the political programmes of the Polish movement and the reaction of the Ukrainian population to the uprisings.

Particular attention is paid to the social and national contradictions between the Polish nobility and the Ukrainian peasantry, as well as the impact of the uprisings on the formation of Ukrainian national consciousness.

Keywords: Polish uprisings, the Ukrainian question, the Polish liberation movement, Right-Bank Ukraine, Ukrainian-Polish relations.